

Ontwerp monitoringraamwerk

Agenda Natuurinclusief 2.0

Datum: 22 februari 2024

Colofon

Projectnaam: Ontwerp monitoringraamwerk, Agenda Natuurinclusief 2.0

Projectleider(s): Maxime Eiselin, Senior Expert, IUCN NL

Contact: maxime.eiselin@iucn.nl

Auteurs: Maxime Eiselin, Caspar Verwer, Marten Schoonman

Met speciale dank aan het meten en monitoren team van Naturalis, RIVM, PBL en MVO NL, het ministerie van LNV, de 10 domeintrekkers en relevante stakeholders voor hun bijdragen.

Contents

1. Introductie	3
1.1. Achtergrond.....	3
1.2. Doelstellingen van het monitoringraamwerk	4
2. Uitgangspunten	5
2.1. Definitie natuurinclusief.....	5
2.2 Monitoring met indicatoren.....	8
3. Methode	9
3.1 Procesbepaling	9
3.2 Monitoring methodes	11
4. Planning, rapportage en review	13
5. Monitoringraamwerk	15
5.1 Domein bouw	15
5.2 Domein energie	21
5.3 Domein gezondheid	25
5.4 Domein financiële sector.....	28
5.5 Domein onderwijs	31
5.6 Domein infrastructuur.....	38
5.7 Domein landbouw	41
5.8 Domein vrijetijdseconomie	52
5.9 Domein water	58
5.10 Domein bedrijventerreinen.....	62
5.11 Niet domeinspecifiek.....	67
5.12 Programma Agenda Natuurinclusief overkoepelend (aanvullend advies)	68
6. Provincies	73
Annex 1: Achtergrond in outcome harvesting	75
Annex 2: Outcome harvesting template	78
Annex 3: Begrippenkader	81

1. Introductie

In Agenda Natuurinclusief is monitoring is een essentieel instrument om samen te co-creëren, motiveren, en referenties te bieden. Dit rapport introduceert het monitoringraamwerk van Agenda Natuurinclusief dat is ontworpen om de voortgang, prestaties en resultaten van de Agenda en de specifieke domeinen systematisch in beeld te brengen. Deze inzichten helpen de activiteiten van de domeinen en de Agenda als geheel te ondersteunen door te leren wat goed gaat en bij te sturen waar nodig. In dit introductiehoofdstuk bieden we een overzicht van het monitoringraamwerk, de doelstellingen en het belang ervan.

1.1. Achtergrond

1.1.1 Inleiding Agenda Natuurinclusief

De Agenda Natuurinclusief richt zich op de transitie naar een natuurinclusieve samenleving. Agenda Natuurinclusief 2.0 is in 2023 gelanceerd door het Collectief Natuurinclusief: het NiNO, de 10 domeinen, het Programmabureau in samenwerking met vertegenwoordigers van veel partijen uit de samenleving: overheden, bedrijven, kennisinstellingen, brancheorganisaties en maatschappelijke organisaties. Sinds eind 2022 functioneert een centraal programmabureau als aanjager en coördinator op de natuurinclusieve transitie.

Agenda Natuurinclusief 2.0 wordt uitgevoerd in tien domeinen: bouw, energie, financiële sector, gezondheid, infrastructuur, landbouw, onderwijs, vrijetijdseconomie, water en bedrijventerreinen.

Internationale afspraken

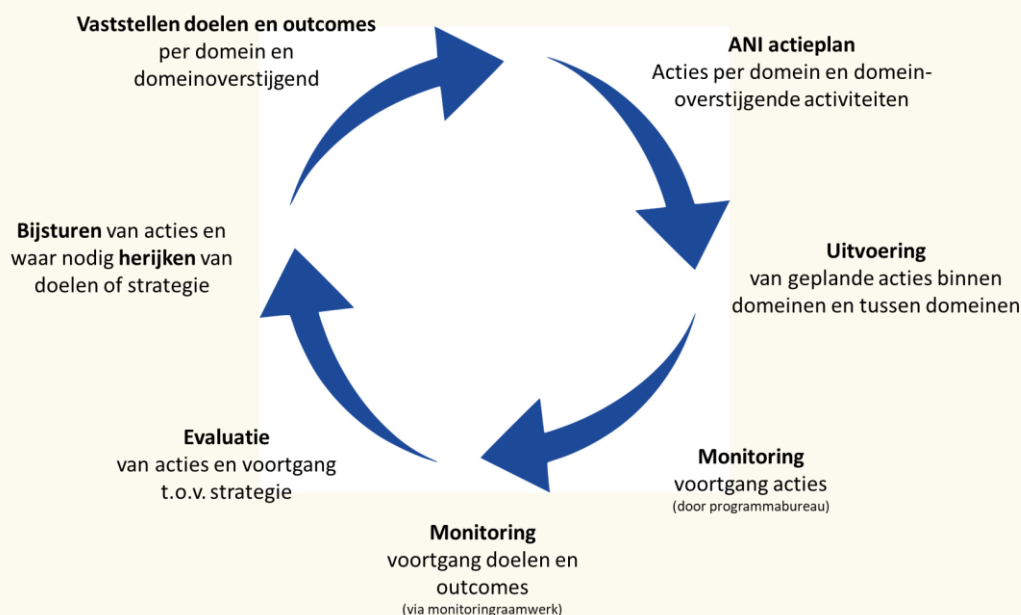
Agenda Natuurinclusief draagt bij aan het behalen van internationale biodiversiteitsdoelen rondom het ‘mainstreamen’ van biodiversiteit in alle sectoren van de samenleving, zoals die in de Europese Biodiversiteitsstrategie 2030 en de VN Kunming–Montreal Global Biodiversity Framework. Aansluiting met indicatoren uit deze internationale doelen wordt gezocht voor een vloeiende internationale rapportage.

1.1.2. Het belang van monitoring

Monitoring is het proces van systematische observatie, gegevensverzameling en analyse om inzicht te krijgen in de voortgang (van uitvoering) en resultaten (doelrealisatie) van een bepaald proces of initiatief. Het stelt belanghebbenden van Agenda Natuurinclusief in staat om beslissingen te informeren en bij te sturen waar nodig. Daarmee zal het ook als hulpmiddel worden ingezet om te inventariseren welke verbindingen met andere domeinen of provincies kunnen plaatsvinden.

De Agenda Natuurinclusief vindt plaats in een multi-actor omgeving waarbij de betekenis van natuurinclusiviteit meervoudig is. Het is belangrijk om rekening te houden met het dynamische en groeiende karakter van de Agenda: het is een maatschappelijke transitie waarbij de uitkomst het resultaat is van een maatschappelijke inzet. Regelmatig monitoren, evalueren, bijsturen en herijken, inclusief van het monitoringraamwerk zelf, is nodig en zal een plek krijgen in opvolgende edities van de strategische keuzes van de Agenda (figuur 1.1).

Figuur 1.1 Overzicht van de ANI monitoringscyclus

1.2. Doelstellingen van het monitoringraamwerk

Het doel van dit rapport is om een bruikbaar monitoringssysteem aan te dragen voor het monitoren van de beweging naar een natuurinclusieve samenleving, zodat vanaf 2024 een jaarlijkse meting kan worden gedaan. Dit rapport geeft de indicatoren van de doelen en acties binnen de verschillende domeinen en over domeinen heen. Agenda 2.0 vormt de input voor het raamwerk.

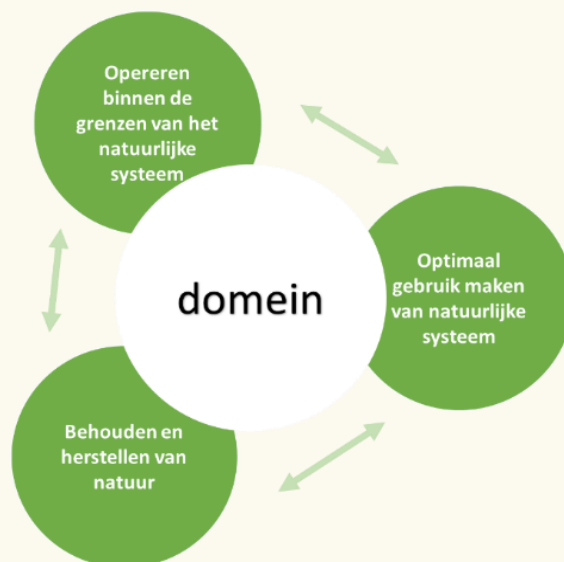
In wezen dient dit rapport als een handleiding voor alle betrokkenen bij het monitoringproces. Het biedt het inzicht in de meetmethoden die worden gebruikt om het doel van monitoring te bereiken: het waarborgen van effectieve en op feiten gefundeerde besluitvorming, rapportage en verbetering van processen en initiatieven rondom natuurinclusiviteit.

2. Uitgangspunten

2.1. Definitie natuurinclusief

Aan de basis van het monitoring raamwerk voor de Agenda Natuurinclusief ligt de definitie van natuurinclusief zoals omschreven door de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli, 2022)¹: “Natuurinclusiviteit heeft betrekking op de mate waarin maatschappelijke en economische activiteiten ‘verweven’ zijn met de natuur. Dit houdt in dat bij de uitvoering van de activiteiten (en ook van tevoren, bij de besluitvorming hierover) goed rekening is gehouden met de natuur. Het doel daarvan is: (a) dat activiteiten geen negatieve effecten hebben op natuurwaarden, (b) dat optimaal gebruikgemaakt wordt van wat de natuur te bieden heeft en (c) dat wordt bijgedragen aan versterking van de natuur. Het gaat bij natuurinclusief handelen dus om drie componenten: voorkomen van natuurschade, benutten van natuurlijke kansen en verbeteren van natuurkwaliteit” (figuur 2.1). In de praktijk kan het zijn dat deze componenten elkaar niet volledig uitsluiten maar deels overlappen. Niettemin biedt het onderscheid in deze componenten een nuttige kapstok voor het definiëren van natuurinclusiviteit in de 10 domeinen van de Agenda Natuurinclusief, oftewel: wanneer kunnen we een domein natuurinclusief noemen? Deze vraag heeft betrekking op de gewenste eindtoestand en gaat dus over de staat van een domein op de langere termijn, bijvoorbeeld in 2040 of 2050. Dit sluit goed aan met Agenda 2.0 aangezien veel van de domeindoelen op deze termijn betrekking hebben.

Figuur 2.1 De hoofdelementen van natuurinclusiviteit (op basis van de definitie door Rli, 2022)

¹ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli), 2022. *Natuurinclusief Nederland – Natuur overal en voor iedereen*. [Natuurinclusief Nederland: natuur overal en voor iedereen \(rli.nl\)](https://www.rli.nl/natuurinclusief)

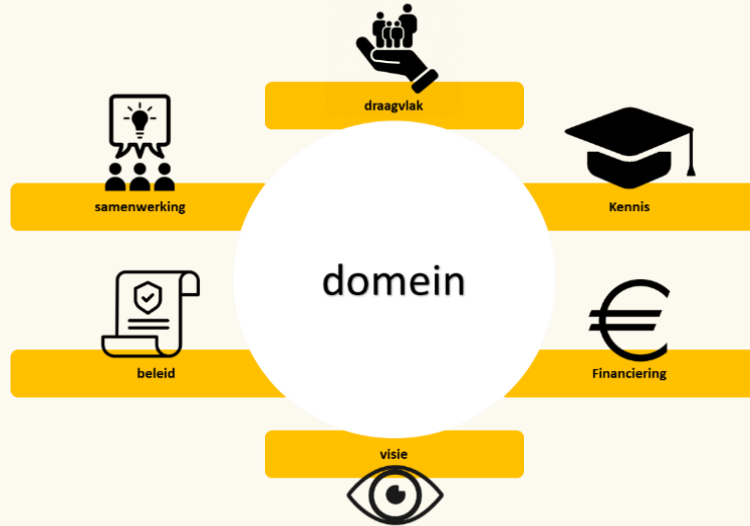

Om naar dat gewenste eindbeeld (Nederland Natuurinclusief in 2050) toe te werken zijn op kortere termijn acties nodig. Die acties vormen het startpunt van de implementatie van Agenda Natuurinclusief. In de domeinen gaat het dan om zaken als het creëren en vergroten van adoptie, het uitbreiden en uitwisselen van kennis, het garanderen van financiering, het opstellen van een gezamenlijke visie, het ontwikkelen van beleid dat de transitie ondersteunt, en het bevorderen van samenwerking tussen partijen binnen een domein en ook tussen domeinen (figuur 2.2). Maar het kan ook op de korte termijn al gaan over het implementeren van natuurvriendelijke maatregelen (dus resultaten in de fysieke omgeving). In de ANI 2.0 zien we deze thema's bij verschillende domeinen terugkomen, maar er zijn wel duidelijke verschillen tussen de domeinen. In de versimpelde 'theory of change' (figuur 2.3) vallen deze thema's binnen de 'sphere of influence' (in Nederlands: 'invloedsfeer'), dat wil zeggen: het zijn zaken die de domeinen zelf kunnen beïnvloeden via hun acties ('sphere of control') in de Agenda Natuurinclusief.

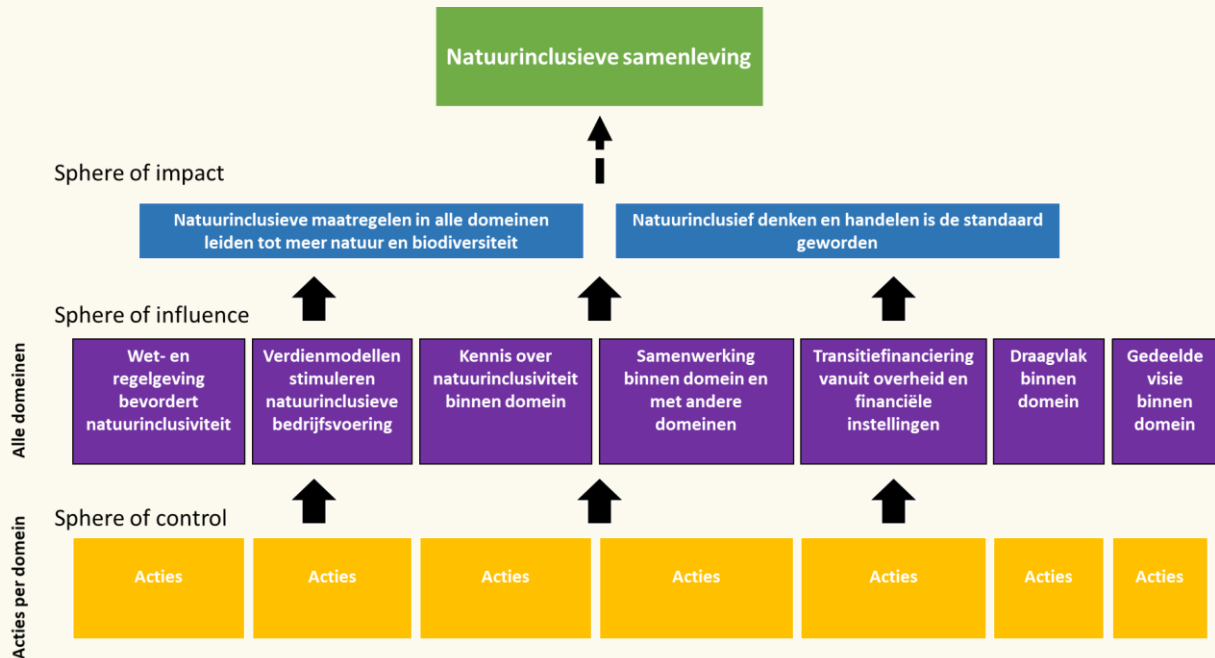
Wat is een Theory of Change

Een 'ToC' (ook wel: veranderingstheorie, doelenboom of impactverhaal) is een methodiek die leidt tot inzicht en overzicht hoe een grote verandering plaats kan vinden. Het is een manier om in kaart te brengen hoe activiteiten leiden tot verwachte resultaten (wat betrokken partijen anders doen), en hoe die dan bijdragen aan de impact (Nederland Natuurinclusief). Een ToC wordt opgesteld door een groep actoren om zo diverse kennis, inzichten en inschattingen te vatten in een schema van haalbare, grote, structurele veranderingen om gezamenlijk richting de impact te bewegen. Het biedt een basis voor samenwerking, monitoring en het plannen van impactvolle activiteiten. Er zijn diverse voorbeelden van ToC's, zoals bijvoorbeeld de Nationale Bijenstrategie².

² Zie <https://www.nationalebijenstrategie.nl/wat-is-de-nationale-bijenstrategie/onze-theory-of-change>

Figuur 2.2 Hoofdthema's in de transitie naar natuurinclusief per domein

Figuur 2.3 Voorlopige vereenvoudigde weergave van een Theory of Change voor de Agenda Natuurinclusief. Acties (geel) omvatten maatregelen en processen die op korte termijn door de domeinen genomen kunnen worden. Deze dragen bij aan domeindoelen voor de natuurinclusieve transitie (paars). Die doelen tezamen moeten leiden tot natuurinclusief denken en doen en tot een gezonde leefomgeving en gezonde biodiversiteit (blauw). Dat draagt vervolgens als belangrijke basis bij aan een natuurinclusief Nederland in 2050.

Met het monitoringraamwerk willen we voorzien in een gestructureerde aanpak die wordt gebruikt om systematisch informatie te verzamelen, analyseren en presenteren over de voortgang van de Agenda. Dit gaat over de verschillende

niveaus zoals hierboven beschreven (lange vs. korte termijn) en over domeinspecifieke en niet domeinspecifieke acties en doelen.

2.2 Monitoring met indicatoren

Duidelijke doelstellingen

Het monitoringraamwerk is afhankelijk van duidelijk gedefinieerde doelen: waar werk je naartoe wat bijdraagt aan een Natuurinclusief Nederland in 2050? Wat willen de domeinen bereiken? Dit wordt in dit raamwerk meetbaar gemaakt met indicatoren. De doelen moeten specifiek, meetbaar, haalbaar, relevant en tijdgebonden (SMART) zijn om werkbare indicatoren te kunnen formuleren.

Type indicatoren

Er zijn doelen nodig op meerdere lagen en daar worden waar mogelijk en nodig indicatoren bij gebruikt. Met behulp van prestatie-indicatoren (dit zijn indicatoren die meten op einddoelen), actie-indicatoren (dit zijn indicatoren die meten op inputs en activiteiten) en outcome statements is een beeld te geven van de voortgang van de transitie naar een natuurinclusievere samenleving.

Bruikbare indicatoren

De indicatoren moeten begrijpelijk en helder zijn. Alleen dan kan een methode met geschikte meettools worden geselecteerd. De domeinen en provincies moeten in staat zijn om zelf een rol te spelen in het uitvoeren van de monitoring en analyse met de indicatoren die hier worden voorgesteld. Een bruikbare indicator is een indicator die dekkend en relevant is voor het doel, waarvan een meetmethode beschikbaar is, het domein, provincie, ministeries en ministeriele organisaties helpt in hun werkzaamheden, en communicatief is.

Datakwaliteit

De gegevens die worden verzameld met de meettools moeten betrouwbaar en nauwkeurig zijn. Dit houdt onder meer in dat er duidelijke definities en meeteenheden worden gebruikt en dat de gegevensbronnen betrouwbaar en langjarig zijn. Het monitoring raamwerk maakt gebruik van al bestaande databronnen en meettools, en doet waar nodig aanbevelingen voor verbetering of vernieuwing in de toekomst. De bestaande tools, raamwerken en methodes zijn geanalyseerd door RIVM, een van de partners in het meten en monitoring consortium van Agenda Natuurinclusief³.

³ Dit heeft geleid tot een overzicht van beschikbare indicatoren voor dit raamwerk. Het rapport (pdf) en het overzicht met indicatoren (xls) is hier te vinden:

3. Methode

Het vaststellen van een monitoring raamwerk is een participatief proces. De domeinen (meer specifiek: de domeintrekkers) van Agenda Natuurinclusief werden actief betrokken bij het definiëren van het monitoringraamwerk. Tevens zijn zij in de toekomst de gebruikers van het raamwerk, dat wil zeggen het interpreteren en gebruiken van de resultaten om van te leren wat de voortgang is en bij te kunnen sturen. Het staat voorop dat de invulling van deze taak plaatsvindt met inbreng van meerdere partijen met een grote rol voor het programmamanagement, de domeinteam, de provincies en uitvoeringsinstanties die het monitoringraamwerk gaan operationaliseren. Dit hoofdstuk beschrijft de methodologie die is gevolgd om het monitoringraamwerk van Agenda Natuurinclusief 2.0 vast te stellen.

3.1 Procesbepaling

Het proces om tot het monitoringraamwerk te komen, is opgedeeld in 5 hoofdstappen.

Stap 1: Identificeren van doelen

Als eerste identificeerden we de doelen van Agenda Natuurinclusief 2.0⁴ per domein en over domeinen heen. Hiervoor is gebruikt gemaakt van de aangeleverde visie en strategie, initiatieven gepland voor 2024–2026 en niet-domeinspecifieke initiatieven. De geïdentificeerde doelen vormden de basis voor de vaststelling van geschikte indicatoren.

Stap 2: Bepaling van type monitoring

Agenda Natuurinclusief is een programma dat zich kenmerkt door geplande doelstellingen, waarbij er tevens ruimte is voor het aanvullen en aanpassen van doelstellingen wanneer de context verandert. Hierdoor leent Agenda Natuurinclusief zich uitstekend voor de implementatie van een multidimensionaal monitoringsysteem. Enerzijds omvat dit systeem meetbare doelen, die kunnen worden geëvalueerd aan de hand van prestatie-indicatoren zoals opgenomen in de visie en strategie, evenals actie-indicatoren in de initiatieven. Anderzijds zijn de uitkomsten van geplande doelstellingen niet altijd vooraf volledig te voorspellen

<https://www.rivm.nl/publicaties/meten-voortgang-agenda-natuurinclusief-analyse-van-bestaande-raamwerken-tools-en>

⁴ Agenda 2.0: zie webpagina <https://agendanatuurinclusief.nl/de-agenda/> en publicatie: https://issuu.com/collectiefnatuurinclusief/docs/na_159_100_agenda_natuurinclusief_2.0_100_?fr=xKAE9_zU1NQ

door het veelzijdige stakeholderveld. Om onverwachte resultaten naderhand te documenteren en rapporteren is outcome harvesting een geschikte monitoring methode (zie toelichting in Annex 1: Achtergrond in outcome harvesting).

Stap 3: Formulering en prioritering van indicatoren

Om de voortgang naar de vastgestelde doelen te meten, werden prestatie-indicatoren en actie-indicatoren geformuleerd. De prestatie-indicatoren hebben betrekking op de lange termijn (meerjaarlijkse) monitoring en actie-indicatoren over het algemeen op de korte termijn (jaarlijkse) monitoring. In het monitoringraamwerk zijn relatief veel actie-indicatoren geformuleerd, omdat deze nodig zijn om de doelen te halen.

Stap 4: Synthese en aanvullend advies

Om de ambitie 2050 per domein te halen is een samenhangend pakket aan activiteiten nodig. Het is van belang om te overwegen welke maatregelen gedurende de tijd noodzakelijk zullen zijn. Het kan voorkomen dat bepaalde acties of doelen binnen Agenda 2.0 ontbreken om zeker te weten dat binnen het betreffende domein de ambities in 2050 daadwerkelijk worden gerealiseerd. In dergelijke gevallen hebben we een vrijblijvend aanvullend advies verstrekt om specifieke aanvullende acties of doelen te overwegen voor Agenda 3.0 voor een volledige implementatie.

Stap 5: Validatie met domeintrekkers

Het vijfde aspect van het proces betrof de validatie en aanvulling van de indicatoren in samenwerking met domeintrekkers. Samen met de stakeholders uit de betrokken domeinen is in 2023 een start gemaakt met het nalopen en aanvullen van de gekozen indicatoren haalbaar en wenselijk zijn. Er werden tevens suggesties opgehaald voor meetmethoden en partijen die het monitoren kunnen uitvoeren. De inzichten en input van de domeinstrekkers spelen een cruciale rol bij het verfijnen van de selectie en het waarborgen van de relevantie van de gekozen indicatoren. Dit proces wordt daarom in 2024 voortgezet om ervoor te zorgen dat het monitoringraamwerk realistisch is en bijdraagt aan inspiratie en sturing.

Figuur 3.1. Validatieworkshop in Fort de Klop op 7 december 2023

Stap 6: Brede validatie

Het laatste aspect van het proces betrof de validatie en aanvulling van de voorgestelde indicatoren in samenwerking met de andere directe betrokkenen van Agenda Natuurinclusief. Dit gebeurde in een interactieve webinar op 29 januari 2024. De feedback die hier werd opgehaald, werd verwerkt en later gepubliceerd als dit huidige Ontwerp Monitoringraamwerk.

3.2 Monitoring methodes

Agenda Natuurinclusief maakt gebruik van drie verschillende methodes voor monitoring: met prestatie-indicatoren voor de lange termijn, actie-indicatoren voor de korte termijn, en outcome harvesting om substantie te geven aan resultaten.

Prestatie-indicatoren

Prestatie-indicatoren zijn kwantitatieve metingen (bijvoorbeeld aantallen of percentages) waarmee men kan vaststellen of bepaalde lange-termijn doelstellingen zijn behaald en in welke mate. In de context van Agenda Natuurinclusief gaat het om de hoofdoelen om de ambitie te bereiken: Nederland is natuurinclusief in 2050.

Actie-indicatoren

Actie-indicatoren zijn meetbare eenheden die worden gebruikt om de voortgang van specifieke acties van een domein te beoordelen. Ze helpen bij het bepalen of de geplande activiteiten daadwerkelijk worden uitgevoerd. Over het algemeen zijn ze gericht op het meten van de voortgang en prestaties op korte termijn. In het monitoringraamwerk worden deze indicatoren beantwoord met een van deze opties:

- ja, geheel
- ja, gedeeltelijk
- nee, maar in ontwikkeling

- nee

Outcome harvesting

Agenda Natuurinclusief beoogt een maatschappelijke beweging in gang te zetten. De voortgang op het behalen van de doelen van Agenda Natuurinclusief is niet volledig te meten door het gebruik van enkel van tevoren opgestelde numerieke indicatoren. De maatschappelijke beweging gaat over diepgaande veranderingen in gedrag, relaties en sociale systemen, waarin uitkomsten van tevoren niet eenduidig te meten zijn. De monitoring moet zich daarom ook toespitsen op het begrijpen van diepgaande veranderingen in gedrag, relaties en sociale systemen.

Met de outcome harvesting methode kunnen deze ontwikkelingen en (neven)effecten goed gedocumenteerd worden en kan er context gegeven worden bij de verwachte veranderingen na interventies. Dit maakt outcome harvesting een flexibel en adaptief monitoringsinstrument complementair aan het monitoringsraamwerk met indicatoren.

Een outcome is het bewijs van wat er is veranderd na een interventie (of een project, programma of organisatie). Dan kan met terugwerkende kracht worden bepaald of en hoe de interventie bijgedragen heeft aan deze veranderingen. Dit helpt in complexe situaties waar de effecten van de interventies vaak onbekend zijn van tevoren en elkaar mogelijk beïnvloeden. Een outcome statement bevat:

- wat was er verandert bij/door wie,
- waar en wanneer,
- de bijdrage van de interventie, en
- de relevantie van de outcome.

Annex 1: 'Achtergrond in outcome harvesting' geeft duiding hoe deze methode in Agenda Natuurinclusief kan worden toegepast.

4. Planning, rapportage en review

Het monitoren kan niet los worden gezien van systemen voor planning, rapportage, review en bijsturen, omdat deze in elkaar haken (plan–do–check–act cyclus). De specifieke uitgangspunten van het monitoringraamwerk worden hieronder uiteengezet.

Tijdspectief

De aard van de acties en investeringen in de Agenda Natuurinclusief vragen om een periodieke monitoring van resultaten en het raamwerk zelf vanuit de domeinen vanaf de start van de implementatie in 2024. De monitoring is echter afhankelijk van de benodigde tijd om verandering te kunnen meten en de frequentie waarop de geïdentificeerde meettools (output van werkpakket 2: Toolanalyse) gegevens verzamelen.

Rapportage

Een algemene handleiding voor de resultatenrapportage is vereist, met een focus op het mogelijk maken van co–creatie met andere stakeholders. Een begrijpelijk en motiverend online rapportage template kan bijvoorbeeld beschikbaar worden gesteld aan domeinen en provincies. De resultatenrapportage vormt de basis voor het monitoren en ontsluiten van de voortgang op behalen van de doelen in Agenda Natuurinclusief 2.0.

Communicatie

Indien gewenst, dan kan de voortgang worden weergegeven met een openbaar of intern dashboard dat visueel uiteenzet wat de laatste stand van zaken is omtrent natuurinclusiviteit per domein of provincie in Nederland. Voorbeelden van dashboards om samenwerking mee te verkennen, met een logische aansluiting, zijn het Nationaal Dashboard voor Biodiversiteit, de Monitor Brede Welvaart en de Nieuwe Economie Index. In 2023 was een eerste designworkshop georganiseerd (figuur 3.2).

5. Monitoringraamwerk

Het monitoringraamwerk is de structuur om de monitoringactiviteiten te organiseren en te begeleiden. In het monitoringraamwerk staan zowel prestatie-indicatoren, die de voortgang overwegend kwantitatief meten, als actie-indicatoren, die vooral kwalitatief worden beantwoord met categorieën als "ja, geheel", "ja, gedeeltelijk", "nee, maar in ontwikkeling" en "nee". De paragrafen 5.1 – 5.10 beschrijven voor elk van de domeinen deze prestatie- en actie-indicatoren. In 5.11 en 5.12 komen niet-domeinspecifieke indicatoren en programmabrede indicatoren aan bod. De tabellen in dit hoofdstuk geven het overzicht van de meest logische prestatie-indicatoren, met hun rationale en meetinstrument, op basis van de doelen zoals geformuleerd in Agenda Natuurinclusief 2.0. Elk doel heeft minimaal één indicator om de scope van het doel te dekken. In totaal telt de agenda 25 doelen, waarvoor dit raamwerk 40 prestatie-indicatoren voorstelt. Van deze 40 prestatie-indicatoren moeten er voor 33 nog een meetmethode worden ontwikkeld. In 2024 zullen het team meten –en monitoren samen met de domeinen de lijst verder reviewen en prioriteren om zo te bepalen welke indicatoren daadwerkelijk gebruikt gaan worden.

5.1 Domein bouw

Ambitie: We ontwikkelen en nemen actie in visie- en strategievorming met als uiteindelijk doel om bewustwording en gedragsverandering te creëren ten behoeve van een natuurinclusieve gebouwde omgeving

Doel A: In 2050 is de bouwsector biobased

Prestatie-indicatoren

Indicator	Gemiddeld percentage natuurinclusieve, biobased materialen in bouwprojecten
Rationale	Deze indicator meet het aandeel biobased materialen, zoals hout, bamboe en gerecyclede biobased materialen, dat op natuurinclusieve wijze is geproduceerd en is gebruikt in bouwprojecten vergeleken met het totale materiaalgebruik.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Bijvoorbeeld door het verzamelen van gegevens over het gebruik van natuurinclusieve, biobased materialen in bouwprojecten (in percentage van gewicht) door middel van bouwvoorschriften en vereisten. Bouwprojecten kunnen worden beoordeeld op hun naleving van biobased materialenvereisten in alle elementen van een bouwproject.

	inclusief fundering. Mogelijk kan worden meegelift met registratiesystemen zoals 'Madaster' of de ontwikkeling van NL Greenlabel.
--	---

Indicator	Percentage bouwbedrijven dat natuurinclusief bouwt
Rationale	Deze indicator meet het aandeel bedrijven dat natuurinclusief bouwen als norm heeft. Dit zegt iets over mainstreaming van natuurinclusiviteit in bouwbedrijven.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Bijvoorbeeld door een quickscan te doen van een representatieve set aan bouwbedrijven.

Indicator	Aantal gecertificeerde duurzame en natuurinclusieve bouwprojecten
Rationale	Deze indicator meet het aantal bouwprojecten dat voldoet aan duurzaamheidscertificeringen en natuurinclusieve normen, waaronder biobased materialen, en geeft daarmee de vooruitgang en acceptatie van duurzame en biobased praktijken in de bouwsector weer.
Meetinstrument	Het aantal bouwprojecten dat voldoet aan specifieke duurzaamheidscertificeringen en natuurinclusieve normen, zoals aggregatie van projecten met BREEAM-NL, LEED, of andere relevante duurzaamheidscertificeringen. Vanuit de bouwsector is adoptie nodig om 'reguliere woningbouw' hieraan te koppelen.

Indicator	Percentage van de Nederlandse bevolking dat natuurinclusief wil wonen
Rationale	Deze indicator meet de adoptie van de bevolking om natuurinclusief te wonen
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Bijvoorbeeld met een enquête dat steekproefsgewijs wordt afgenomen om een peiling te doen.

Mijlpaal A: Binnen 10 jaar (2033) is Nederland gidsland in Europa op het gebied van natuurinclusief bouwen en ontwikkelen

Indicator	Aantal natuurinclusieve biobased bouwinnovaties
Rationale	Dit meet de groei van nieuwe, natuurinclusieve biobased bouwmaterialen en technologieën, zoals biobased isolatiematerialen of biobased coatings, die op de markt worden geïntroduceerd.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Een meetmethode is het bijhouden van een database met gegevens over nieuwe, natuurinclusieve biobased bouwmaterialen, projecten en technologieën die op de markt worden geïntroduceerd. Deze gegevens kunnen worden verzameld uit openbare bronnen, patentinformatie, branche- en technologiebeurzen. Dit kan ook middels een survey. Kijk of het mogelijk is om bij deze indicator de vergelijking met andere Europese landen te maken: hoe snel gaan de ontwikkelingen in Nederland t.o.v. andere Europese landen?

Mijlpaal B: Binnen 10 jaar (2033) is de economische waarde van natuur in de gebouwde omgeving voor de economie vanzelfsprekend en wordt breed gedragen

Indicator	Het percentage bouwprojecten uitgevoerd dat expliciet rekening houdt met, en investeert in, natuuraspecten in de gebouwde omgeving, bovenop wettelijke verplichtingen, voor een hogere taxatiewaarde en grondexploitatie waarde
Rationale	Deze indicator meet de inzet van bouwbedrijven om de waarde van natuur in de gebouwde omgeving te omarmen. Het richt zich op concrete acties binnen individuele projecten die de bredere erkenning en acceptatie van natuurwaarde in de bouwsector reflecteren
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Stel bijvoorbeeld een jaarlijkse survey samen voor bouwbedrijven waarin het percentage bouwprojecten wordt gevraagd dat bovenwettelijke natuurwaarden integreert in bouwprojecten met als doel een hogere taxatiewaarde en/of baten

	uit grondexploitatie (grex). Het NL Gebiedslabel leent zich hier ook voor.
--	--

Actie-indicatoren

- In 2024 is biodiversiteit vastgelegd in het Besluit bouwwerken leefomgeving (Bbl)
- In 2025 bestaat een landelijk puntensysteem voor natuurinclusief bouwen zodat elke gemeente hun uitvragen voor bouw- en ontwikkelprojecten natuurinclusief kan maken⁵
- In 2026 volgt een uitbreiding op biodiversiteit in het Besluit bouwwerken leefomgeving (Bbl)
- In 2026 bevatten alle gemeentelijke omgevingsplannen een onderdeel Natuurinclusief Bouwen en Ontwikkelen
- In 2026 kan Nederland ervaring opdoen met natuurinclusief bouwen door beleidsmatige verankering en kan het een leidende rol gaan spelen binnen Europa⁶
- In 2026 worden Nederlandse organisaties gezien als voorlopers op natuurinclusief bouwen en ontwikkelen en Nederlandse tools worden gebruikt in het buitenland (focus op Europese Commissie)
- In 2026 is natuurinclusief bouwen in de Nederlandse wet- en regelgeving verankerd en versterkt om voor te sorteren op bestaande en aankomende EU-wetgeving
- In 2026 zijn er handvatten voor alle organisaties binnen de Nederlandse bouwsector om natuurinclusief te kunnen bouwen, ontwikkelen, renoveren of gebruiken
- In 2026 is zichtbaarheid vergroot van Natuurinclusief bouwen onder een grote doelgroep in het binnen- en buitenland

Doel B: In 2050 is er meer natuur in onze stedelijke omgeving dankzij groenblauwe verbindingen⁷

Prestatie-indicatoren

⁵ Beschrijving van een puntensysteem voor groen- en natuurinclusief bouwen beschikbaar in [De stad natuurlijk - Natuurinclusief bouwen in Den Haag](#) en in het [Handboek voor natuurinclusief bouwen Gemeente Amsterdam](#)

⁶ Draagt bij aan de Europese Biodiversiteit Strategie 2030 Target 33 over duurzame bebouwing

⁷ Draagt bij aan VN CBD GBF Target 12 over groen blauwe steden.

Indicator	Gemiddeld percentage van de bebouwde omgeving dat groenblauw is ingericht, waar mogelijk naar type, bv. woonwijken, bedrijventerreinen, parkeerterreinen, historische stadscentra.
Rationale	Deze indicator beoordeelt vooruitgang bij het vergroten van natuur op het land en in water van stedelijke gebieden, wat kan bijdragen aan het verbeteren van de leefbaarheid, biodiversiteit en de algehele kwaliteit van stedelijke omgevingen
Meetinstrument	Het gebruik van satellietbeelden en luchtfoto's kan helpen bij het in kaart brengen van de bebouwde omgeving en het groen-blauwe landschap. Deze beelden kunnen worden geanalyseerd om het percentage groenblauwe inrichting te berekenen. Deze informatie wordt sinds 2023 middels de NL Omgevingscan inzichtelijk gemaakt op basis van Geodata (70 verschillende databronnen gecombineerd en gevalideerd). Aandachtspunt is dat ecosysteem integriteit op luchtbeelden niet altijd goed te bepalen is. Een combinatie met de natuurpuntencalculator (https://www.sweco.nl/portfolio/natuurpuntencalculator/) kan dit deze zwakte verhelpen. Mogelijk kan ook samenwerking met het Aanvalsplan Landschap (https://www.samenvoorbiodiversiteit.nl/updates/aanvalsplan-landschap-meer-groenblauwe-dooradering-in-nederland/881) worden gestart.

Indicator	Percentage land in bebouwd gebied dat Basiskwaliteit Natuur (BKN) haalt
Rationale	Deze indicator is van belang omdat het ons in staat stelt de natuurkwaliteit in bebouwde gebieden te monitoren. Het streven is het behoud van een minimaal niveau aan biodiversiteit en stedelijke omgevingen.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Het BKN kennisdocument geeft een gidsing in hoe dit te meten, maar het document is nog niet gepubliceerd. Tot die tijd kunnen ecologen en onderzoekers inventarisaties uitvoeren om de aanwezigheid en kwaliteit van natuurlijke habitats in bebouwde gebieden te beoordelen. Dit kan bijvoorbeeld bestaan uit het inventariseren van planten- en

	diersoorten en het vaststellen van de ecologische gezondheid van het land en water. Natuurgegevens zijn bijvoorbeeld te vinden op Meetnet Ecologische Monitoring (https://www.netwerkecologischemonitoring.nl/) en de Nationale Databank Flora en Fauna (https://www.ndff.nl/). Ook de Stadsvogelindicator (http://www.stadsvogelindicator.nl/) in combinatie met het Meetnet Urbane Soorten geeft data voor benchmarking.
--	---

Indicator	Percentage gemeentes dat voldoet aan de 3-30-300 regel
Rationale	De 3-30-300-regel is een perfecte maatstaf om het succes van het stedelijke landschap te benchmarken.
Meetinstrument	Cobra (https://www.cobra-groeninzicht.nl/) heeft de BomenMonitor ontwikkeld met een indicatie waar het groen zich bevindt per gemeente in parken, in buurten, langs straten, gemeentebomen en alle particuliere gebieden. Deze data kan Cobra ontsluiten met hun 3-30-300-kaarten. Deze data wordt jaarlijks geüpdate voor Nederland.

Actie-indicatoren

- In 2026 heeft elke Nederlandse gemeente een Natuur Netwerk Gemeente (NNG)
- In 2026 noemen meerdere gemeenten zichzelf natuurinclusief
- In 2026 is het 'icoonproject van de toekomst' gestart, waarbij enkele grote steden binnen 10 jaar volledig natuurinclusief zijn gemaakt volgens de 3-30-300 regel
- In 2025 kunnen alle bedrijven binnen de bouw- en vastgoed hun impact op biodiversiteit inzichtelijk maken en dus rapporteren en financieren
- In 2026 zijn kennisnetwerken binnen gemeenten versterkt om tot beter beschikbare informatie te komen over de aanwezige ecosystemen en bijbehorende biodiversiteit

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

Het is te overwegen om een doel op te nemen dat gaat over toenemende natuurdruk door woningbouw in natuurgebieden. Het natuurgebied van het NNN is beschermd

in de Omgevingsverordening. Het NNN mag in principe niet worden aangetast door bijvoorbeeld woningbouw, maar provincies kunnen daarvoor een uitzondering maken als bouw van groot openbaar belang is waarvoor geen reële alternatieven zijn. In dat geval moeten de negatieve effecten worden tegengegaan of worden gecompenseerd. Een bestaande CLO indicator dat voor dit doel kan worden ingezet is [Bouwen in het Natuurnetwerk Nederland \(NNN\)](#)

5.2 Domein energie

Ambitie: Vanuit Agenda Natuurinclusief 2.0 zetten we natuurinclusiviteit in om samen met de energiesector een zo groot mogelijke, positieve impact op de natuur te maken. We minimaliseren de schade en ondersteunen mogelijkheden voor populaties en natuurversterking.

Doel A. In 2050 zijn bestaande energieprojecten verplicht zijn om natuurinclusieve maatregelen te integreren, en deze maatregelen zijn tevens een vereiste voor het starten van nieuwe projecten

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage van bestaande energieprojecten dat natuurinclusieve maatregelen heeft geïmplementeerd
Rationale	Deze indicator fungeert als een meetinstrument om de inzet op ecologische duurzaamheid van de energie-industrie te beoordelen en te waarborgen. Het doel is om zoveel mogelijk energiebedrijven te hebben die natuurinclusieve stappen zetten.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen op basis van een objectieve en uniforme beoordeling van maatregelen. Onafhankelijke auditors kunnen de beoordeling uitvoeren. Bedrijven met zonneparken kunnen gebruik maken van de EcoCertified Solar Label. Zonneparken met dit label hebben een duidelijke meerwaarde voor biodiversiteit en koolstofopslag in de bodem. Dit is een kwaliteitslabel in ontwikkeling. De verwachting is dat in 2025 het label gereed zal zijn. Voor andere energiebronnen is nog geen dergelijke label voorhanden.

Actie-indicatoren

- In 2026 is het bewustzijn van de mogelijkheden van natuurinclusief werken in de energiesector toegenomen bij de relevante doelgroepen (bestuurders, ontwikkelaars, etc.)
- In 2026 is kennis beschikbaar in energiebedrijven over effectiviteit van natuurinclusieve maatregelen (hiervoor kunnen kennisinstrumenten worden toegepast, zoals een Lokale Ecologische Systeem Analyse, de Eneco Biodiversity Metric en het onderzoek met domein bouw en infrastructuur)
- In 2026 hebben natuurinclusieve energieprojecten een uniforme standaard
- In 2026 weten Ministeries van LNV en EZK of bestaande regelgeving voldoende dekkend is en welke beleidsinconsistenties er zijn die om harmonisering vragen

Doel B. In 2050 wordt in nieuwe energieprojecten prioriteit gegeven aan natuur met een gebiedsgerichte aanpak

Prestatie-indicatoren

Indicator	Aantal nieuwe natuurinclusieve energie-initiatieven op lokaal niveau die voortkomen uit algemene, landelijke maatregelen ⁸
Rationale	Deze indicator weerspiegelt de acceptatie en bereidheid van een gebiedsgerichte aanpak waarbij natuur wordt geïntegreerd in het landschap en lokaal gestimuleerd door algemene landelijke kaders.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Er kan een centrale database of registratiesysteem worden opgezet om nieuwe natuurinclusieve energie-initiatieven op lokaal niveau te documenteren en te volgen. Dit kan worden bijgehouden door de energiesector, een overheidsinstantie of een brancheorganisatie.

Indicator	Hoeveelheid natuurinvesteringen (€) in nieuwe energieprojecten
Rationale	Deze indicator weerspiegelt de financiële bijdrage die energiebedrijven leveren aan natuur

⁸ Draagt bij aan de Europese Biodiversiteit Strategy 2030 Target 36 over het prioriteren van duurzame energieopwekking die ten gunste van komen voor biodiversiteit (<https://dopa.jrc.ec.europa.eu/kcbd/actions-tracker/>)

Meetinstrument	Nog te ontwikkelen, te beginnen met wat wel/niet geldig is als een natuurinvestering en hoe berekeningen kunnen worden gemaakt.
----------------	---

Actie-indicatoren

- In 2024 is het Natuurinclusieve Energietransitie voor Wind en Hoogspanning op Land (NIEWHOL) convenant vastgesteld en getekend
- In 2026 worden gebiedsmaatregelen en onafhankelijke metingen ondersteund, bijvoorbeeld voortbouwend op lopende acties rondom het keurmerk EcoCertified Solar Label
- In 2026 vestigen zich beschermde soorten in projectgebieden die na projectstart zijn ondersteund met natuurinclusieve maatregelen voor zon op land (ZoL)
- In 2026 is een actieplan gemaakt voor natuurversterking bij aanlanding wind op zee (WoZ)

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

De huidige doelen en initiatieven in domein energie gaan veel in op het doen van onderzoek van maatregelen en vergroten van bewustwording, en nog weinig over het daadwerkelijk versterken van natuur. Ons advies is om doelen op te nemen die negatieve drukfactoren wegnemen en/of positieve drukfactoren op biodiversiteit toevoegen. Zo kan er een doel worden gevormd rondom de bestaande CLO indicator [Koelwatergebruik en warmtelozing door elektriciteitscentrales](#), want koelwaterlozingen kunnen een invloed hebben op de kwaliteit van het ontvangende oppervlaktewater. Er kan ook een doel worden opgenomen rondom de bestaande CLO indicator [Windturbines op land en op zee](#), want als windturbines zichtbaar zijn, dan waarderen mensen het landschap binnen 1,5 km van de turbine een derde lager dan wanneer er geen windturbines zichtbaar zijn (Vries, S. de, M. de Groot & J. Boers., 2012).

Tenslotte is de scope van initiatieven uit te breiden met biomassa, hernieuwbare gassen, wind op zee, energieopslag, versterking van energie infrastructuur, en biodiversiteit-vriendelijk bodembeheer voor zon op land. Synergie kan zo worden behaald met de [doelen over duurzame energie van de Europese Biodiversiteit Strategie 2030](#). Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van de uitbreiding van het aantal win-win initiatieven voor energieproductie of rondom het verhogen van milieu-investeringen. Een bestaande CLO indicator voor dit laatste is [Milieu-investeringen in de industrie en energiesector](#).

Onderwerp	Koelwatergebruik en warmtelozing door elektriciteitscentrales
Indicatoren	Watergebruik; Afgevoerde warmte, Temperatuurstijging koelwater
Type	Natuurdruk
Rationale	Koelwaterlozingen kunnen een negatieve invloed hebben op het ontvangende oppervlaktewater. In warme perioden kan de lozing van koelwater leiden tot een te hoge temperatuur van het oppervlaktewater. Hierdoor wordt de zuurstofconcentratie in het water lager, wat negatieve effecten kan hebben voor de aquatische ecologie (bijvoorbeeld vissterfte). Verder leidt opwarming tot excessieve algengroei, de groei van blauwalgen en het optreden van botulisme. Ook de lozing van koelwateradditieven met het koelwater heeft negatieve effecten op het watermilieu.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1981–2021 (https://www.clo.nl/indicatoren/nl002119-koelwatergebruik-en-warmtelozing-door-elektriciteitscentrales-1981-2021)

Onderwerp	Windturbines op land en op zee
Indicatoren	Spreiding windturbines; Aantalsontwikkeling windturbines
Type	Natuurdruk
Rationale	Als windturbines zichtbaar zijn waarderen mensen het landschap binnen 1,5 km van de turbine een derde lager dan wanneer er geen windturbine zichtbaar is. Dit effect neemt met de afstand af.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1990–2021 (https://www.clo.nl/indicatoren/nl147510-windturbines-op-land-en-op-zee-1990-2022)

Onderwerp	Milieu-investeringen in de industrie en energiesector
-----------	---

Indicatoren	Per compartiment (lucht en energie; water; overig), % van totale investering
Type	Maatregel (inzet)
Rationale	Onder milieu-investeringen vallen investeringen in voorzieningen die bescherming, herstel of verbetering van het milieu bewerkstelligen en die zichzelf niet binnen drie jaar terugverdienen. Voorbeelden zijn voorzieningen voor het winnen van hernieuwbare energie, zoals windmolens, zonnepanelen en biomassa-installaties.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1975-2021 (https://www.clo.nl/indicatoren/nl042521-milieu-investeringen-in-de-industrie-en-energiesector-1975-2022)

5.3 Domein gezondheid

Ambitie: We richten ons op “wederkerigheid” van de natuur. Een groene leefomgeving helpt mensen om gezond te blijven of te worden, en mensen helpen de natuur weer gezonder te maken. Elke investering in de natuur is ook een investering in onze gezondheid.

Doel A. In 2050 worden er groenere, gezondere meters gemaakt. Hoe groener we onze leefomgeving maken, en hoe vaker we in contact zijn met groen/natuur, hoe gezonder we zijn, zowel mentaal als fysiek. Dit pleit voor meer natuur dicht bij huis, school en werk.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Aantal hectares zorgterreinen natuurinclusief vergroend
Rationale	Deze indicator is belangrijk omdat een groene, biodiverse leefomgeving bijdraagt aan gezondheid. Het gaat hier om de conversie van traditioneel parkbeheer van het groen naar natuurgericht parkbeheer.
Meetinstrument	Er is een meetonderzoek (bijna) gereed door het kadaster en uitgezet door domein gezondheid. Het monitoren kan middels het uitvoeren van enquêtes en interviews onder de zorginstanties om informatie te verzamelen over het oppervlakte dat natuurinclusief is vergroend. Deze enquêtes kunnen ook gericht zijn op wat dat

	doet voor cliënten, behandelaars en omwonenden (meer buiten behandelen, meer natuur ingezet voor vitaliteit van zorgmedewerkers, meer interactie met aanpalende wijken).
--	--

Indicator	Aantal hectares vergroend in stedelijk gebied
Rationale	Actief zijn in / beleving van een gezonde leefomgeving kan gezondheidsproblemen voorkomen.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. GIS-technologie kan worden ingezet om groen in de leefomgeving te analyseren en in kaart te brengen. Mogelijk kan de indicator van de 3-30-300 regel uit domein bouw worden hergebruikt.

Actie-indicatoren

- In 2026 worden zorgterreinen benut als een helende omgeving
- In 2026 is een natuurinclusieve gezondheid in de buurt
- In 2026 wordt er gezond gewerkt in het groen
- In 2026 zijn nationale parken hotspots voor gezondheid

Doel B: In 2050 is de Nederlandse bevolking gezonder voor en door natuur. We kunnen onze gezondheid zelf positief verbeteren door ons vaker te verbinden met de met de natuur en ons in te zetten voor de natuur. Elke investering in de natuur is namelijk een investering in onze eigen gezondheid.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage huisartsen en fysiotherapeuten die meedoen met natuur op recept per provincie
Rationale	Tijd doorbrengen in natuur kan preventief helpen tegen ziekten en kwalen en draagt bij aan de algemene gezondheid
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Het uitvoeren van enquêtes en interviews onder de huisartsen en fysiotherapeuten om informatie te verzamelen over hoe vaak ze natuur op recept hebben verleend. Ook kan worden gevraagd hoe dat bijdraagt aan bewustwording, gezondheid en de natuur zelf.

Indicator	Aantal mensen uit de meer dan 1 miljoen mensen "aan de kant van de maatschappelijke snelweg" die zijn bereikt met het initiatief "Green Escape"
Rationale	Mensen die kampen met hun gezondheid met korte of langdurige uitval kunnen extra veel gezondheidswinst boeken via natuur
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Het uitvoeren van enquêtes en interviews onder de mensen aan de kant van de maatschappelijke snelweg die zijn bereikt met de Green Escape. Dan kan ook worden gevraagd hoeveel vierkante meters deze mensen hebben vergroend. Mogelijk kan met verdieping op het thema gezondheid binnen het Register Duurzame Leefomgeving en aanvullende data hier inzicht in worden gegeven.

Actie-indicatoren

- In 2026 is er natuur op recept beschikbaar door verwijzers
- In 2026 wordt natuur voorgeschreven als preventiemiddel door huisartsen en fysiotherapeuten
- In 2026 is de Green Escape geïntroduceerd: van inactief naar weer actief als redder van biodiversiteit

Doel C: In 2050 wordt volop gebruik gemaakt van niet-domeinspecifieke koppelkansen voor een gezonde en groene leefomgeving. Wij inspireren en stimuleren de andere domeinen om gezondheid mee te nemen als belangrijke koppelkans in hun domein. We denken mee, geven advies, leggen verbinding én we komen met een leuke gezonde groene challenge voor al de medewerkers in de domeinen. We dragen ook bij aan initiatieven die zicht bieden op nieuwe perspectieven voor het landelijke gebied, waarbij functies als landbouw, gezondheid en vrijetijdseconomie dezelfde kant opwerken.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage burgers dat bewust is van de relatie tussen natuur en gezondheid
Rationale	Deze indicator meet indirect de effectiviteit van historische en huidige bewustmakings- en educatieve inspanningen om het publiek te informeren over de positieve impact van natuur op gezondheid. Ook onder invloed van de media verschuift deze

	indicator. Hoe men tegen natuur aankijkt bepaalt in grote mate de handelingen die mensen nemen.
Meetinstrument	Door I&O Research is in opdracht van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur een representatief onderzoek uitgevoerd naar het belang dat burgers toekennen aan natuur. Dat kan simpel herhaald worden.

Actie-indicatoren

- In 2026 zijn er gezonde groene circels: van onbewust naar groen, gezond bewustzijn er natuur op recept beschikbaar door verwijzers (volgens toelichting in Agenda Natuurinclusief 2.0)
- In 2026 is natuurinclusieve gezondheid in alle domeinen aanwezig

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

Geen aanvullend advies.

5.4 Domein financiële sector

Ambitie: Onze ambitie is dat de financiële sector voorwaarden op het gebied van natuurinclusiviteit gaat stellen bij elke financiering en/of investering. Daarmee draagt de sector bij aan de transitie naar een natuurinclusieve samenleving.

Prestatie-indicatoren

Doel A. In 2050 stelt de financiële sector voorwaarden bij elke investering op het gebied van natuurinclusiviteit⁹

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage van de financiële instellingen dat rapporteert over hun risico's en afhankelijkheden van, en effecten op, biodiversiteit
Rationale	Deze indicator meet in hoeverre de financiële sector zich bewust is van en verantwoordelijkheid neemt voor hun investeringen met betrekking tot natuurinclusiviteit, wat kan leiden tot meer verantwoorde en duurzame investeringsbeslissingen. De CSRD-richtlijn verplicht bedrijven om vanaf 2024 te rapporteren op mens en milieu.

⁹ Doel draagt bij aan VN CBD Global Biodiversity Framework Target 15 en de Europese Biodiversiteit Strategie 2030 Target 68 en 69 over bedrijvenrapportages met betrekking tot biodiversiteit

Meetinstrument	De voorziene CSRD database kan mogelijk een databron zijn. Onafhankelijke auditbedrijven kunnen worden ingeschakeld om de rapportage van bedrijven over biodiversiteitskwesaties te evalueren en te verifiëren, en om het percentage bedrijven dat voldoet aan de vereisten vast te stellen.
----------------	--

Indicator	Waarde (EUR) van private financiering uit Nederlandse private bronnen voor het behoud en duurzaam gebruik van biodiversiteit en ecosystemen nationaal en internationaal
Rationale	Deze indicator meet de financiële steun van Nederlandse bronnen voor biodiversiteitsbehoud en duurzaam gebruik van ecosystemen, wat van cruciaal belang is om de wereldwijde biodiversiteitscrisis aan te pakken, milieuduurzaamheid te bevorderen en internationale verplichtingen na te komen, zoals die in het kader van internationale milieuverdragen zoals het Verdrag inzake Biologische Diversiteit
Meetinstrument	Meetreeks moet worden ontwikkeld. Methode is beschikbaar. RVO heeft een rapport uitgebracht met een meetmethode dat inzicht geeft in gemobiliseerde private financiering voor biodiversiteit: Mapping Dutch financial flows to biodiversity .

Actie-indicatoren

- In 2026 is een handleiding opgesteld voor natuurinclusief financieren en investeren met voorbeelden
- In 2026 is verdiepend onderzoek gedaan naar financiële publiek-private samenwerkingsconstructies voor natuurinclusief financieren en investeren
- In 2026 is onderzoek gedaan naar de rol van de overheid als herverdelers van publieke financiële stromen om financiering van natuurinclusieve bedrijfsmodellen mogelijk te maken

Doel B. In 2050 ondersteunt de overheid de financiële sector met een helder langetermijnvisie met doelen, wettelijke kaders en tijdspaden voor het behalen van een natuurinclusieve samenleving¹⁰

¹⁰ Doel draagt bij aan VN CBD Global Biodiversity Framework Target 14 over mainstreaming

Prestatie-indicatoren

Indicator	Aantal financiële sector-gerelateerde beleidsmaatregelen van de Rijksoverheid geïmplementeerd om de financiële sector effectief te ondersteunen bij het realiseren van natuurinclusieve doelen, met vermelding van specifieke doelen, tijdpaden en meetbare resultaten
Rationale	Deze indicator meet de mate van overheidsbetrokkenheid en proactieve acties in de financiële sector om natuurinclusieve doelen te bereiken, en het biedt een manier om de voortgang en effectiviteit van deze inspanningen te volgen en te beoordelen. De indicator streeft er ook naar om het aantal beleidsmaatregelen dat negatieve effecten heeft op natuurinclusiviteit te monitoren, want deze moet naar 0 gaan.
Meetinstrument	In het Nederlandse National Biodiversity Strategies and Action Plan (NBSAP) staat een overzicht van beleidsmaatregelen dat periodiek wordt bijgewerkt. Het RVO rapport over LNV instrumenten: Mapping Dutch financial flows to biodiversity geeft ook een overzicht. De OECD PINE database bevat beleidsmaatregelen met positieve prikkels per land.

Indicator	Waarde (EUR) van subsidies en andere financiële prikkels van de rijksoverheid die schadelijk zijn voor biodiversiteit, die zijn geëlimineerd, uitgefaseerd of hervormd
Rationale	Deze indicator geeft aan in hoeverre de overheid actief werkt aan het verminderen van financiële prikkels die schadelijk zijn voor biodiversiteit en het bevorderen van een meer biodiversiteitsvriendelijk beleid.
Meetinstrument	Nog verder te verfijnen, het in kaart brengen en analyseren van overheidsbeleid en wetgeving om schadelijke subsidies en financiële prikkels voor biodiversiteit te identificeren, evenals de genomen stappen voor eliminatie, uitfasering of hervorming, is in 2023 uitgevoerd voor landbouwsubsidies door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Het volledige onderzoeksrapport is beschikbaar op https://open.overheid.nl/documenten/0c152f45-e1c5-4216-

	a9d3-94712536ea23/file. Deze methodologie is reproduceerbaar en kan jaarlijks worden toegepast op subsidies en andere stimuleringsmaatregelen in verschillende sectoren en door diverse ministeries.
--	--

Actie-indicatoren

- In 2026 heeft de overheid en CE Delft een methode ontwikkeld voor ministeries om hun impact op biodiversiteit te bepalen. Deze methodologie kan mogelijk ook voor private sector interessant zijn.

Doel C. In 2050 zijn er innovatieve verdienmodellen voor natuurinclusieve oplossingen beschikbaar¹¹

Prestatie-indicatoren

Indicator	Aantal innovatieve verdienmodellen ontwikkeld dat met nieuwe vormen van financiering bijdraagt aan projecten voor natuurinclusiviteit
Rationale	Deze indicator is belangrijk want de financiële sector heeft de rol om in verschillende domeinen mee te denken over de bekostiging- en financieringsmogelijkheden en de brug te slaan naar financiële instellingen
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Het kan een jaarlijkse inventarisatie zijn bij andere domeinen met de vraag hoe ze baat hadden van de hulp van het domein financiële sector om een sluitende businesscase te ontwikkelen.

Actie-indicatoren

- Actie-indicatoren vallen onder niet-domeinspecifieke acties

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

Geen aanvullend advies.

5.5 Domein onderwijs

Ambitie: Wij zetten ons in voor integratie en borging van natuurinclusiviteit in het onderwijs. We zien een faciliterende rol voor de Agenda. We fungeren als

¹¹ Doel draagt bij aan VN CBD Global Biodiversity Framework Target 18 over financiering voor biodiversiteit

broedplaats voor het integreren van ideeën en inzichten rondom natuurinclusief onderwijs, en stimuleren de borging hiervan in het onderwijs.

Overkoepelend doel. In 2030 ontwikkelen alle leerlingen (po en vo) een natuurinclusieve grondhouding

Indicator	Percentage leerlingen dat hoog scoort op natuurintelligentie
Rationale	Deze indicator geeft aan in welke mate kinderen zich met de natuur verbonden voelen. Gezien de biodiversiteitsverlies waar we op dit moment mee kampen, is het essentieel dat de jeugd betrokken blijft bij de natuur om betekenis eraan te kunnen geven.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Natuurprofessor Agnes van den Berg heeft een meetmethode ontwikkeld voor groep 7 en 8 van het primair onderwijs, die mogelijk kan worden doorontwikkeld voor ook andere onderwijsniveaus: https://www.ivn.nl/aanbod/primair-onderwijs/over-het-nq-onderzoek-2 . Het zou interessant zijn om in dit meetinstrumentarium ook aandacht te besteden aan onderliggende factoren (regio, woonplaats, ouders, wel/geen groene school, wel/geen deelname aan eco-schools)

Indicator	Leerlingprestaties in natuurwetenschappen
Rationale	Deze indicator geeft aan in welke mate leerlingen kennis hebben over werking van processen in de natuurlijke leefomgeving. Kennis over natuurwetenschappen is belangrijk om een betekenisvolle bijdrage te leveren aan natuurinclusiviteit.
Meetinstrument	Deze worden (mondiaal en nationaal) structureel gemonitord middels PISA-onderzoek. Zie https://ris.utwente.nl/ws/portalfiles/portal/330860617/Resultaten_PISA-2022_in_vogelvlucht.pdf vanaf pagina 60

Doel A. In 2030 is natuurinclusiviteit in het onderwijs geïntegreerd en geborgd

Prestatie-indicatoren

Indicator	<p>Percentage onderwijsinstellingen dat natuurinclusiviteit heeft geïntegreerd in hun beleid en hieraan uitvoering geeft in het onderwijsprogramma, onder andere aan de hand van:</p> <ul style="list-style-type: none">- Aantal uren natuuronderwijs- Aantal uren buitenles
Rationale	<p>Deze indicator meet de mate waarin onderwijsinstellingen zich actief inzetten om uitvoering te geven aan de integratie van natuur in het onderwijssysteem</p>
Meetinstrument	<p>Nog te ontwikkelen. Bijvoorbeeld door middel van een jaarlijkse rondgang bij een representatieve set onderwijsexperts van PO, VO, MBO, HBO en Universiteit om een inschatting te maken over de aanwezigheid van natuurinclusieve elementen in de kerndoelen en de implementatie ervan. De resultaten kunnen worden gevalideerd en/of aangevuld met een enquête gericht op onderwijsinstellingen.</p> <p>Wellicht valt dit te combineren met de frequente onderzoeken die in opdracht van Ministerie LNV worden uitgevoerd om de stand van zaken t.a.v. duurzaamheid in het onderwijs te monitoren. Zie https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2023/10/26/rapportage-stand-van-zaken-duurzaamheid-in-het-onderwijs.</p> <p>Een ander relevant initiatief waar samenwerking mee kan worden gezocht is SustainaBul (https://sustainabul.com/)</p> <p>T.a.v. uren natuuronderwijs is er een verband met trendrapportages Mens en natuur door SLO. Dat zijn geen structurele onderzoeken, maar er wordt wel met regelmaat iets in kaart gebracht t.b.v. actuele ontwikkelingen. Zie bijvoorbeeld https://www.slo.nl/@19021/mens-natuur-basisonderwijs/</p> <p>T.a.v. uren buitenonderwijs, zie bijvoorbeeld https://www.ivn.nl/aanbod/buitenlesdag/onderzoek-naar-buitenlessen/</p>

Indicator	Percentage leraren dat de capaciteit heeft om natuurinclusief onderwijs te verzorgen, waaronder buitenlessen
Rationale	Uit onderzoek blijkt dat docenten zich niet toegerust voelen om natuurinclusief te verzorgen. Daardoor nemen veel docenten niet de ruimte die er in het onderwijssysteem wel is.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Bij het meten is het relevant om een onderscheid te maken tussen initieel onderwijs (lerarenopleidingen) en vervolgonderwijs (na- en bijscholing van docenten). Daarbij is ook het meten van het beschikbare aanbod relevant.

Actie-indicatoren

- In 2026 heeft domein onderwijs een breed gedragen definitie van wat we verstaan onder 'onderwijs voor een natuurinclusieve samenleving'

Doel B. In 2030 leren alle leerlingen zich verhouden tot hun natuurlijke omgeving (hier en elders) en geven hieraan vorm in hun rol als burger (burgerschap) in onze samenleving.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage scholen dat een leerlingenraad heeft/faciliteert t.a.v. natuurinclusiviteit (bijvoorbeeld een Eco-team of Green Office); alle onderwijssectoren
Rationale	Een school is een belangrijke oefenplaats voor burgerschap
Meetinstrument	In samenwerking met programma's die dit faciliteren voor het onderwijs, bijvoorbeeld Eco-Schools en Green Offices

Indicator	Percentage scholen dat hoog scoort op de integratie van natuurinclusiviteit in burgerschapsonderwijs
Rationale	De nieuwe kerndoelen burgerschap (nu concept-gereed) bevatten diverse haakjes voor natuurinclusiviteit. Er is echter veel ruimte voor interpretatie en eigen invulling. De Inspectie van het Onderwijs ziet toe op hoe invulling wordt gegeven aan onderwijsdoelen. Voor de bevordering van natuurinclusief

	burgerschapsonderwijs is het daarom belangrijk dat de Onderwijsinspectie hieraan aandacht besteed.
Meetinstrument	Toezichtkader van de Onderwijsinspectie en jaarlijkse publicatie Staat van ons Onderwijs

Actie-indicatoren

- In 2026 wordt het (leren) verhouden tot je natuurlijke omgeving als integraal onderdeel van burgerschap gezien en als dusdanig geadresseerd in het onderwijs
- In 2026 is natuurinclusiviteit integraal verwerkt in de nieuwe kerndoelen van het funderend onderwijs (po en onderbouw vo) en is voorbereid op de implementatie en uitvoering van deze doelen in het onderwijs

Doel C. In 2050 ontwikkelen aanstaande professionals in het vervolgonderwijs (mbo, hbo, wo) de competenties die nodig zijn om de transitie naar een natuurinclusieve samenleving te realiseren.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage relevante kwalificatiedossiers waarin natuurinclusiviteit is opgenomen
Rationale	Het MBO-onderwijs is gebaseerd op kwalificatie-eisen die zijn vastgelegd in kwalificatiedossiers. Deze zijn eens in de zoveel tijd aan actualisatie toe. Het is voor natuurinclusiviteit in het MBO van groot belang dat de relevante kwalificatiedossiers hierop zijn ingericht.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen, in samenwerking met SBB; https://www.s-bb.nl/ . Zij overwegen het instellen van een 'trendrapportage natuurinclusief', dat zou een goed vertrekpunt vormen. Waarschijnlijk is er ook een interessante link te leggen met de Sociaal-Economische Raad (SER), die zich ook bezighoudt met ontwikkelingen rond de 'groene arbeidsmarkt'.

Actie-indicatoren

- In 2026 is duidelijk welke beroepen van cruciaal belang zijn voor een natuurinclusieve samenleving

- In 2026 is duidelijk wat natuurinclusiviteit inhoudt in een diversiteit aan beroepsbeelden in de arbeidsmarkt

Doel D. In 2050 zijn onderwijsomgevingen natuurinclusief ingericht: de fysieke onderwijsomgeving is een groene en gezonde leer- en leefomgeving voor mensen en de niet-menselijke natuur en wordt actief benut in het onderwijs.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage schoolpleinen (po en vo) dat natuurinclusief is ingericht
Rationale	Deze indicator geeft een afspiegeling van de mate waarin onderwijsomgevingen in de buitenruimte natuurinclusief zijn ingericht.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Een toolbox of checklist kan worden ontwikkeld aan de hand van criteria van natuurinclusieve inrichting van schoolpleinen. Een andere aanpak is een laddersysteem met basiskwaliteit en wat is verder gevorderd, onder maats, etc. (energielabel principe).

Indicator	Percentage onderwijsgebouwen dat natuurinclusief is gebouwd
Rationale	Deze indicator geeft een afspiegeling van de mate waarin onderwijsgebouwen natuurinclusief zijn ontwikkeld en uitgevoerd.
Meetinstrument	Nog te verfijnen. De basis van een meetinstrument moet een set van duidelijke criteria zijn die bepalen of een onderwijsgebouw als natuurinclusief kan worden beschouwd. Samenwerking met domein bouw kan hiervoor worden gezocht. NL Greenlabel kan mogelijk een bruikbare meetmethode leveren dat landelijk kan worden toegepast.

Actie-indicatoren

- In 2026 is de ontwikkeling van groenblauwe, natuurinclusieve schoolpleinen en onderwijscampussen versneld en is de trend ingezet naar natuurinclusieve onderwijshuisvesting als de norm

Doel E. In 2030 wordt onderwijs in alle gemeenten ondersteund door natuur- en duurzaamheidseducatie, waardoor alle onderwijsprofessionals in staat worden gesteld om natuurinclusief onderwijs vorm te geven met bijpassende diensten en faciliteiten.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage gemeenten waarvan onderwijs wordt ondersteund door natuur- en duurzaamheidseducatie
Rationale	Deze indicator geeft weer wat het aanbod is van ondersteuning op natuur- en duurzaamheidseducatie per gemeente.
Meetinstrument	<p>Nog verder te verfijnen. De basis van een meetinstrument kan een database zijn met daarin een overzicht van aanwezigheid van een ondersteuningsstructuur natuur- en duurzaamheidseducatie per gemeente.</p> <p>Vereniging GDO (Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling, https://vereniginggdo.nl/) is bezig met een inventarisatie van de huidige stand van zaken. Wellicht kan GDO ook een rol spelen in de meer structurele monitoring van de ontwikkeling van natuur, en-duurzaamheidscentra, bijvoorbeeld met een jaarlijkse actualisatie van het overzicht en een uitvraag onder gemeenten hoe zij hun netwerk en partners inzetten voor onderlinge kennisdeling.</p> <p>Een ander initiatief om bij aan te sluiten is de Werkgroep Duurzame School, want dit start pilots rondom deze ondersteuningsstructuur.</p>

Actie-indicatoren

- In 2026 is de functie van natuur- en duurzaamheidseducatie (NDE) in gemeenten en regio's uitgebreid en verder geprofessionaliseerd en fungeert NDE in toenemende mate als ontwikkelpartner en ondersteuningsstructuur van het onderwijs

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

Geen aanvullend advies.

5.6 Domein infrastructuur

Ambitie: Binnen de infrasector spreken we over de potentie benutten van ons enorme areaal (8% van Nederland) voor biodiversiteitsherstel langs alle (spoor)wegen, dijken, waterwegen en nutsvoorzieningen.

Doel A. In 2040 is Nederland verbonden door een natuurnetwerk dat langs, over en door infrastructuur in heel Nederland loopt en hebben we deze potentie volledig benut door de natuurinclusieve inrichting en ecologisch beheer

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage publieke infra-eigenaren en beheerders dat natuurinclusiviteit heeft geïntegreerd in visie en beleid
Rationale	Deze indicator geeft weer in hoeverre bedrijven in de infrastructuursector natuurinclusief werken hebben omarmd.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Ontwikkel bijvoorbeeld een enquête. Stel hierbij vragen op die gericht zijn op het beoordelen van de mate waarin natuurinclusiviteit is opgenomen in de visie en het beleid van de grote infrastructuurbedrijven, zoals Prorail, RWS, Provinciale Wegbeheerders. De vragen kunnen betrekking hebben op specifieke beleidsmaatregelen, doelstellingen, en de implementatie van natuurinclusieve praktijken.

Indicator	Aantal ecologische knelpunten weggenomen die zijn veroorzaakt door infrastructurale barrières
Rationale	Dit is een indicator belicht relevante ecologische aspecten van die nodig zijn voor natuurinclusieve infrastructuur
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. De indicator kan specifiek voor het domein infrastructuur worden ontwikkeld, maar is in feite niet domeinspecifiek. De kaart Ontsnipperende maatregelen bij infrastructuur met ecologische knelpunten veroorzaakt door infrastructurale barrières kan als basis worden ingezet om stimulans voor oplossingen te formuleren.

Indicator	Percentage bedrijven in de infrastructuursector dat ecologisch beheer heeft ingevoerd
Rationale	Deze indicator meet het aandeel van bedrijven die een aantoonbaar impact maken met ecologisch beheer op hun werkterrein. Het gaat hierbij zowel om het beheer van nieuwe als bestaande infrastructuur.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. De methode om het percentage bedrijven te meten kan een gestandaardiseerd beoordelingsprotocol bevatten dat wordt toegepast op individuele bedrijven, gevolgd door het berekenen van het percentage op basis van het aantal bedrijven dat ecologisch beheer toepast ten opzichte van het totaal aantal bedrijven in de infrastructuur sector.

Indicator	Percentage bedrijven dat circulaire maatregelen inzet
Rationale	Deze indicator meet het aandeel van bedrijven die inzetten op circulariteit van materialen. Dit vermindert de natuur- en milieudruk in de waardeketen.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. De methode kan een enquête of interview zijn waarin bedrijven wordt gevraagd wat ze doen op het gebied van circulariteit.

Actie-indicatoren

- In 2026 hebben de infrastructuurpartners een raamwerk biodiversiteit vastgesteld waarin ambities van Montreal zijn vertaald in ambities van de infrasector.
- In 2026 zijn KPI's gedefinieerd waar ook over gerapporteerd kan worden conform CSRD.
- In 2026 zijn gewenste standaarden/certificeringen geselecteerd voor organisaties en voor ecologisch beheer (bv natuurladder en kleurkeur)
- In 2026 zijn belemmeringen in wet- en regelgeving voor een natuurinclusieve oplossing weg genomen.
- In 2026 is duidelijk wat de extra kosten bedragen van ecologisch beheer
- In 2026 is een nieuw financieringsmodel ter bevordering van investeringen in natuurinclusieve oplossingen (bv via green bonds) ontwikkeld en getest.

- In 2026 is een loket ingericht voor ecologisch toepasbare kennis en het delen van best practices richtlijnen en standaarden.
- Vanaf 2024 wordt er een jaarlijkse bijeenkomst georganiseerd t.b.v. inspiratie, van elkaar leren, meten van de voortgang.
- In 2026 zijn standaarden als natuurladder en kleurkeur en richtlijnen voor het opnemen van biodiversiteit in aanbestedingen doorontwikkeld en organisaties hierin opgeleid
- In 2026 zijn kanskaart en databases (biodiversiteitsplanner) doorontwikkeld zodat deze ingezet kunnen worden in planvorming en ontwerptrajecten
- In 2026 zijn prioriteitsgebieden voor ecologisch beheer geselecteerd en hiervoor gezamenlijke afspraken maken met betrokken organisaties.
- In 2026 worden standaarden als natuurladder, kleurkeur, richtlijnen voor aanbestedingen standaard toegepast in aanbestedingen.
- In 2026 is kennis en ervaring opgedaan over de interactie tussen infrastructuur en natuur en ontwikkelen van nature-based solutions in kader van brandbeheersing, verkeersveiligheid, klimaatadaptatie etc.
- In 2026 is natuurinclusiviteit geïntegreerd onderdeel van opleidingen van professionals op het raakvlak van civiel en ecologie
- In 2026 is er een monitoringsysteem voor het areaal dat ecologisch wordt beheerd

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

De langdurige effecten van deze aanleg op de natuurlijke omgeving zijn momenteel niet volledig gedekt in de huidige doelstellingen en initiatieven. Zo worden de langjarige condities van plantensoorten in wegbermen beoordeeld aan de hand van de CLO-indicator voor [Vegetatie van wegbermen](#), maar voor andere soorten infrastructuur zijn er momenteel geen indicator beschikbaar is die trends in condities en/of impact meet. Milieudruk wordt wel gemeten voor de belasting van oppervlaktewater door verkeer en vervoer met de CLO-indicator voor [Belasting van het oppervlaktewater door verkeer en vervoer](#). Het is een verkenning waard om mogelijkheid te bepalen tot het formuleren van doelen en initiatieven rondom deze metingen. Hieronder het voorstel:

Onderwerp	Belasting van het oppervlaktewater door verkeer en vervoer
Indicatoren	Belasting oppervlaktewater; Emissie naar riool
Type	Natuurdruk

Rationale	Emissies vanuit wegverkeer belanden in het rioolstelsel via de afspoeling met neerslag vanaf gerioleerd (verhard) wegoppervlak. De belangrijkste oorzaken zijn remslijtage, bandenslijtage en lekkage van motorolie. Deze belasting bevat: koper, zink, lood, cadmium, benzo(a)-pyreen, fluorantheen.
Beschikbaarheid	Jaarlijks; 1990–2021

Onderwerp	Vegetatie van wegbermen
Indicatoren	Soortenrijkdom; Soorten van Rijkswegen; Ruigtesoorten; Bomen en Struiken; Lengte wegen; Totale lengte wegen
Type	Conditie
Rationale	In bermten wordt ruim de helft van alle inheemse plantensoorten aangetroffen. Voor de rijkswegen geldt dat er een landelijk uniform ecologisch beheer is dat is gericht op verschraling door maaien en afvoeren. De bedoeling daarvan is om bloemrijke bermten te verkrijgen en een vermindering van de voedselrijkdom van de bodem.
Beschikbaarheid	Onregelmatig, 1999–2018

5.7 Domein landbouw

Ambitie: We richten ons enerzijds op het realiseren van een praktische en regionale kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw, en anderzijds op het ontwikkelen van koppelkansen met andere domeinen om de bekostiging en financiering van natuurinclusieve landbouw te realiseren.

Doel A. In 2050 heeft Nederland een bloeiende agrarische sector waarin natuurinclusieve bedrijfsvoering de standaard is

Prestatie-indicatoren

Indicator	Aantal agrarische bedrijven dat de beweging naar natuurinclusieve bedrijfsvoering ondersteunt, uitgedrukt in het percentage van het totaal aantal agrarische bedrijven in Nederland en gecategoriseerd naar type bedrijf
-----------	--

Rationale	Deze indicator schetst een beeld van de mate waarin agrarische ondernemers de transitie naar meer natuurinclusief werken omarmen. Het geeft nog niet aan of die ondernemers ook daadwerkelijk stappen zetten op hun bedrijf.
Meetinstrument	Er is een representatieve steekproef uitgevoerd door PBL met een natuurinclusiviteitsladder. De meting kan worden herhaald. Zie publicatie: 'Natuurinclusieve landbouw: wat beweegt de boer', p.12. Bron: https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2020-natuurinclusieve-landbouw-wat-beweegt-boeren-3799.pdf

Indicator	De mate waarin kennis over natuurinclusiviteit in agrarische sectoren en bedrijfsvoeringen toegankelijk is voor de agrarische ondernemers
Rationale	Dit geeft de perceptie weer van agrarische ondernemers over de toegankelijkheid en beschikbaarheid van kennis over een natuurinclusieve bedrijfsvoering. De indicator houdt verband met de ambitie om een toegankelijke kennisinfrastructuur op te zetten, een onafhankelijke landbouwadviesgroep op te richten en het koppelen en uitbreiden van bestaande kennisplatforms en netwerken.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Deze indicator kan via een jaarlijkse of halfjaarlijkse domeinbrede peiling, waarbij respondenten wordt gevraagd naar de toegankelijkheid van kennis over natuurinclusiviteit, worden vastgesteld.

Indicator	Hoeveelheid beschikbare overheidsfinanciering voor grote bedrijfsomschakelingen van agrariërs (en erfbetreders) voor de langere termijn
Rationale	Deze indicator meet de beschikbaarheid van financiële middelen vanuit de overheid (rijk, provinciaal en gemeentelijk) voor de transitie naar een natuurinclusieve bedrijfsvoering van agrariërs. Dit kan bijvoorbeeld gaan om subsidiëring van ecosysteemdiensten en om kwaliteitstoelagen, en draagt bij aan

	de financieringskansen voor natuurinclusieve agrarische ondernemingen.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. De hoeveelheid beschikbare overheidsfinanciering moet jaarlijks worden aangeleverd door de verschillende overheden: rijk, provincie, gemeenten en waterschappen indien van toepassing.

Indicator	Toe- of afname van de vraag naar natuurinclusieve producten en diensten
Rationale	De indicator is een maat voor de markt van natuurinclusieve producten en diensten en draagt bij aan het verdienvermogen van agrarische ondernemers.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Het collectief Natuurlijk eten & drinken van MVO Nederland kan hierin een centrale rol spelen.

Actie-indicatoren

- In 2024 is de financiële continuïteit van bestaande platforms gewaarborgd
- In 2024 is er een inventarisatie van platforms, regelingen en initiatieven waar natuurinclusieve agrariërs gebruik van kunnen maken
- In 2024 zijn bestaande initiatieven gekoppeld aan succesvolle initiatieven, zoals de trainingen van professionals via het Deltaplan Biodiversiteitsherstel, het plan BoerenPerspectief en inkoopinitiatieven, zoals Natuurlijk! Eten en Drinken van MVO NL
- In 2025 is er een onafhankelijke landbouwadviesgroep (moderne DLV) opgericht
- In 2025 is er een back-office voor de structurele aansturing en ondersteuning van de platforms, waardoor de lessen die uit de praktijknetwerken worden opgedaan terugvloeien naar beleidsmakers
- In 2025 worden kennisvragen vanuit de platforms geïnventariseerd en benut
- In 2025 zijn ontbrekende platforms geïdentificeerd
- In 2026 ontvangen de bestaande platforms structurele financiering via de provincies
- In 2026 wordt de oprichting van nieuwe platforms aangejaagd

- In 2024 wordt er een verkenning opgeleverd van de mogelijkheden van structurele overheidsfinanciering van onafhankelijk adviseurs voor natuurinclusieve landbouw
- In 2024 ligt er een verkenning van samenwerking (m.n. structurele financiering) via de gebiedsprocessen van de Provinciaal Programma Landelijk Gebied (PPLG)
- In 2024 worden bestaande plannen, die het verdienvermogen van agrariërs vergroten wanneer zij natuurinclusieve maatregelen nemen gefinancierd
- In 2024 is er inzicht in de randvoorwaarden voor het inzetten van publieke middelen voor het belonen van natuurinclusieve landbouw, zoals leidend EU beleid, stapelen van beloningen & juridische context. (Aanvalsplan Landschap, Aanvalsplan Grutto, Agrarisch Natuurbeheer)
- In 2024 zijn kansen verkend om agrarisch natuurbeheer nader te benutten voor het belonen van (andere) ecosysteemdiensten
- In 2024 is natuurinclusiviteit ingebracht in de herziening van de pachtwet
- In 2025 zijn op basis van de routekaarten, in combinatie met het door LNV opgestelde KPI-K, financieringsvormen voor natuurinclusieve maatregelen gecreëerd
- In 2024 zijn beleidsinstrumenten die de vraag naar natuurinclusieve producten (inclusief ecosysteemdiensten) in de private sector kunnen stimuleren in kaart gebracht
- In 2024 is de afzetmarkt voor natuurinclusieve producten vergroot via o.a. het inkoopcollectief Natuurlijk Eten & Drinken en andere initiatieven die bijdragen aan het verkorten van de keten te versterken
- In 2024 zijn de mogelijkheden voor het vergroten van de markt voor ecosysteemdiensten in kaart gebracht
- In 2024 zijn routekaarten ontwikkeld voor diverse type agrarische bedrijven (incl. mogelijke maatregelen) en erfbetreders voor het toewerken naar een natuurinclusieve bedrijfsvoering
- In 2025 zijn de routekaarten verspreid en geïmplementeerd (bijvoorbeeld via de collectieven en de praktijknetwerken)
- In 2024 wordt ingezet op doelsturing in plaats van maatregelsturing, door middel van de Afrekenbare Stoffenbalans (ASB)
- In 2025 is een verkenning gemaakt voor een borgingssystematiek via RVO

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

In de Agenda 2.0 is naast bovenstaande ook de volgende toekomstvisie in domein landbouw opgenomen: *In 2050 wordt het Nederlandse landschap gekenmerkt door een groenblauwe dooradering met heggen, hagen, bomen, kruidenrijke graslanden*

en akkers met gezonde en vruchtbare bodems. Ook worden er nieuwe teelten toegepast, zoals natte teelten, agroforestry en wordt er geproduceerd voor biobased initiatieven.

Deze visie schetst gewenste veranderingen in de fysieke omgeving, die gedeeltelijk door het Nationaal Dashboard Biodiversiteit (<https://www.iucn.nl/project/nationaal-dashboard-voor-biodiversiteitsdoelen/>) zullen worden gemonitord. Agenda 2.0 benoemt drie doelen die hieraan zijn gelinkt:

1. De biodiversiteit en weerbaarheid van de omgeving waarin agrariërs opereren, is aanzienlijk verbeterd én hersteld.
2. De Nederlandse water- en luchtkwaliteit is uitstekend en de vruchtbaarheid en conditie van de bodem optimaal.
3. De belevingswaarde van ons platteland is vergroot.

In Agenda 2.0 zijn voor het domein landbouw voornamelijk processen opgenomen, en het domein leent zich ook om tastbare resultaten op te nemen, omdat daarmee de gewenste impacts in de fysieke omgeving kunnen worden meegenomen.

Geschikte prestatie-indicatoren om aanvullend op te nemen, zijn:

- Het areaal landbouwgrond dat natuurinclusief wordt beheerd (vb. agrarisch natuurbeheer, weidevogelbescherming, akkerranden, etc) volgens CLO indicator: [Agrarisch natuurbeheer](https://www.clo.nl/indicatoren/nl131711-agrarisch-natuurbeheer-1981-2021) (<https://www.clo.nl/indicatoren/nl131711-agrarisch-natuurbeheer-1981-2021>).

Een heldere omschrijving hoe een natuurinclusieve landbouw er uit ziet kan de volgende vier hoofdelementen bevatten:

1. Inpassing in het natuurlijke systeem (bodem en water zijn sturend in het ontwerp en inrichting (bijvoorbeeld gewaskeuze) van het landbouwbedrijf, denk bv aan waterpeil in veengebieden).
2. Productiewijze is natuurvriendelijk (natuur/milieudruk) (voor akkerbouw: bijvoorbeeld gewasrotatie, polycultuur, niet ploegen, inzet groenbemesters, mulchen) (voor veeteelt: onder andere permanent kruidenrijk grasland, vermindering gebruik antibiotica).
3. Ketenperspectief / circulariteit is opgenomen (voetafdruk import grondstoffen, bijdrage aan de eiwittransitie (denk aan bijvoorbeeld de voetafdruk van vlees en zuivelproductie).

4. Natuurmaatregelen op het bedrijf (onder andere de aanleg inheemse hagen, houtwallen / poelen, schaduwbomen, nestgelegenheden, ruigtes / struweel, bloeiende akkerranden)

Bij deze elementen kunnen doelen en indicatoren worden opgesteld en meetmethoden worden bijgezocht.

De inventarisatie van beschikbare indicatoren door RIVM leverde een breed scala aan aanvullende indicatoren op waar het landbouwdomein gebruik van zou kunnen maken:

Onderwerp	Realisatie Natuurnetwerk – verwerving en inrichting
Indicatoren	Verwerving en functiewijziging; Inrichting; Uitbreiding sinds 2011
Type	Maatregel (effect)
Rationale	De verwerving van landbouwgronden voor ontwikkeling van nieuwe natuur vergroot bestaande natuurgebieden en verbindt deze met elkaar tot een netwerk van natuurgebieden.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1990–2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl1307-realisatie-natuurnetwerk---verwerving-en-inrichting

Onderwerp	Oppervlakte met gebruik van gewasbeschermingsmiddelen
Indicatoren	Gewasbeschermingsmiddelen totaal; Insectenmiddel; Schimmelmiddel; Onkruidmiddel
Type	Natuurdruk
Rationale	Minder gebruik van een gewasbeschermingsmiddel betekent bijna altijd minder milieubelasting. Om te kunnen bepalen of de milieubelasting afneemt is het noodzakelijk de gebruiksentwikkeling per middelengroep en/of per werkzame stof te kennen.
Beschikbaarheid	Elke 4 jaar; 2012 – 2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0627-oppervlakte-met-gebruik-van-gewasbeschermingsmiddelen-

Onderwerp	Gebruik van gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw per gewas
Indicatoren	Gewassen; Akkerbouw; Glastuinbouw; Tuinbouw open grond; Open teelten
Type	Maatregel
Rationale	Zie vorige indicator
Beschikbaarheid	Elke 4 jaar; 2012 - 2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0006-gebruik-gewasbeschermingsmiddelen-in-land--en-tuinbouw-per-gewas#:~:text=Het%20gebruik%20van%20gewasbeschermingsmiddelen%20in,het%20areaal%20cultuurgrond%20exclusief%20grasland

Onderwerp	Gebruik van gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw per werkzame stof
Samengesteld	Toepassingsgroepen; Insecten en mijten; Schimmels; Onkruiden; Overige middelen
Type	Maatregel
Rationale	Zie vorige indicator
Beschikbaarheid	Elke 4 jaar, 2012 - 2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl056004-gebruik-van-gewasbeschermingsmiddelen-in-de-landbouw-per-werkzame-stof-2012-2016-2020

Onderwerp	Gewasbeschermingsmiddelen in oppervlaktewater
Indicatoren	Aandeel overschrijdingen; Aandeel locaties; Kaart
Type	Conditie
Rationale	Om ecosystemen te beschermen tegen nadelige effecten van gewasbeschermingsmiddelen moet in de Nederlandse wateren

	worden voldaan aan de normen voor waterkwaliteit zoals vastgelegd in de Kaderrichtlijn Water.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 2013–2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0547-gewasbeschermingsmiddelen-in-oppervlaktwater

Onderwerp	Belasting oppervlaktewater
Indicator	Belasting oppervlaktewater door gebruik van enkele gewasbeschermingsmiddelen in de landbouw
Samengesteld	Toepassingsgroepen; Insecten en mijten; Schimmels; Onkruiden; Overige middelen
Type	Natuurdruk
Rationale	Gewasbeschermingsmiddelen kunnen in het oppervlaktewater terechtkomen door verwaaien (drift) en afspoeling vanaf de bodem naar omliggende oppervlaktewateren.
Beschikbaarheid	Elke 5 jaar; 2005–2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0518-belasting-van-het-oppervlaktewater-door-het-gebruik-van-gewasbeschermingsmiddelen-in-de-landbouw

Onderwerp	Risico voor het waterleven door gewasbeschermingsmiddelen
Indicatoren	Overzicht; Berekende risico's per sector; Emissie
Type	Natuurdruk
Rationale	De milieubelasting wordt gedomineerd door drie stoffen, namelijk de insecticiden deltamethrin, lambda-cyhalothrin en esfenvaleraat. Ondanks dat deze stoffen slechts 0,1 procent van het totale verbruik omvatten, zijn ze goed voor 90 procent van het berekende risico van gewasbeschermingsmiddelen voor waterorganismen. Dit betekent dat de waterkwaliteit effectief kan worden verbeterd door de meest toxische stoffen aan te pakken.

Beschikbaarheid	Twee metingen: 2012; 2016. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl054805-risico-voor-het-waterleven-door-gewasbeschermingsmiddelen-2012-2016
-----------------	---

Onderwerp	Mechanische en andere niet-chemische bestrijdingsmethoden in de landbouw per teeltsector en gewas
Indicatoren	Totaal; Machinaal; Handmatig; Overig mechanisch; Overig
Type	Maatregel
Rationale	Deze indicator geeft het percentage van het landbouwareaal weer waarop onkruiden, ziekten en plagen worden bestreden met mechanische en andere niet-chemische bestrijdingsmethoden. Mechanische bestrijding is een belangrijke component van geïntegreerde gewasbescherming en dient vanaf 2015 ook apart geadministreerd te worden in de gewasbeschermingsmonitor.
Beschikbaarheid	Onregelmatig, 2012-2016. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0583-mechanische-bestrijdingsmethoden-in-de-landbouw-per-gewas

Onderwerp	Soortenrijkdom
Indicator	Fauna van het agrarisch gebied
Type	Conditie
Rationale	Deze indicator bevat 45 diersoorten en hun voorkomen in het agrarische gebied.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1990-2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl1580-trend-fauna-agrarisch

Onderwerp	Trend van boerenlandvogels
Indicatoren	Nederland; Open boerenland en Erf/Struweel; Europese Unie
Type	Conditie

Rationale	Dit is de nationale variant van de "Farmland Bird Indicator" (FBI) van de Europese Unie. De EU gebruikt de FBI als biodiversiteitsgraadmeter voor het agrarisch gebied.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1915–2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl1479-boerenlandvogels

Onderwerp	Biologische bestrijding van plagen in de glastuinbouw
Indicatoren	Groenten; Bloemen en sierplanten; Roofmijt tegen spint; Sluipwesp tegen witte vlieg; Macroplophus pygmaeus tegen witte vlieg
Type	Maatregel (effect)
Rationale	Biologische bestrijding is het bestrijden van vooral plagen met nuttige organismen, veelal natuurlijke vijanden. Doordat veel biologische bestrijders zich kunnen verspreiden vinden de meeste toepassingen plaats in afgesloten ruimten (kassen) in de glastuinbouw. Door de inzet van biologische bestrijders kan het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen verminderen, en daarmee de milieubelasting van deze middelen.
Beschikbaarheid	Eens per 4 jaar, 2012–2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0567-biologische-bestrijding-van-plagen-in-de-glastuinbouw

Onderwerp	Vegetatie van landschapselementen in het agrarisch gebied
Indicatoren	Soortenrijkdom; Stikstofgevoelige soorten; Bomen, struiken en ruigtesoorten
Type	Conditie
Rationale	Landschapselementen vormen in het agrarische landschap belangrijke plekken waar nog ruimte is voor de wilde flora; op de akkers en cultuurgraslanden zijn tegenwoordig nog maar weinig wilde plantensoorten te vinden. Ruigtesoorten kunnen belangrijk zijn als nectarplanten voor insecten, maar ze

	concurreren andere plantensoorten weg, met name stikstofmijdende soorten.
Beschikbaarheid	Eens in de 3-4 jaar, 1999-2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl1549-vegetatie-van-houtwallen-en-slootkanten

Onderwerp	Biologische landbouw: arealen en veestapels
Indicatoren	Aantal bedrijven; Areaal gewas; Areaal fase omschakeling; % provincies; % landelijk
Type	Maatregel (effect)
Rationale	Bij de biologische landbouw wordt geen gebruik gemaakt van kunstmest en chemische gewasbeschermingsmiddelen. Daarnaast zijn er voorschriften voor het gebruik van krachtvoer en diergeneesmiddelen en voor de mogelijkheid voor dieren om naar buiten te gaan.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 2011-2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0011-biologische-landbouw

Onderwerp	Agrarisch natuurbeheer
Samengesteld	Areaal per regeling; Pakketgroepen; Leefgebieden; Beheerd areaal agrarisch natuurbeheer
Type	Maatregel (effect)
Rationale	Landbouwgebieden herbergen kenmerkende vogelsoorten zoals de kievit, grutto en tureluur waarvoor ons land internationaal gezien van betekenis is. Door ruilverkavelingen, schaalvergroting en intensivering van de landbouw in de twintigste eeuw zijn deze soorten sterk afgenomen. Om de natuur- en landschapswaarden in het agrarisch gebied te behouden, verleent de overheid sinds 1981 subsidie voor agrarisch natuurbeheer.

Beschikbaarheid	1–2 jaarlijks, 1980–2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl1317-realisatie-agrarisch-natuurbeheer
-----------------	--

Onderwerp	Akkergewassen en akkerflora
Indicatoren	Areaal granen; Verspreiding akkerflora
Type	Areaal granen: Natuurdruk; verspreiding akkerflora: Conditie
Rationale	Vooraf na 1950 namen wilde plantensoorten op akkers sterk af. Dat is juist de periode met de grootste verandering in het areaal akkers, en het erop verbouwde gewas. Op rogge- en haverpercelen komen veel soorten akkerplanten voor, op maïsakkers kunnen slechts enkele soorten zich handhaven.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1900–2018. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl1179-akkergewassen-en-akkerflora

5.8 Domein vrijetijdseconomie

Ambitie: We zetten ons in voor een duurzaam, beleefbaar landschap. Het landschap vormt, waar de verbinding tussen natuur en mens de basis creëert. Dat maakt het een natuur- én mensinclusief landschap.

Doel A. In 2050 handhaaft Nederland een minimale groene (recreatie)ruimte van 308 m² per inwoner (huidige stand), ondanks bevolkingsgroei. Dit wordt bereikt door het toevoegen van 308 m² groene ruimte per nieuwe inwoner, inclusief verbeterde zoneringsplannen voor Natura 2000-gebieden.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage van totale oppervlakte recreatieterreinen dat biodiversiteit behoudt en/of herstelt
Rationale	Deze indicator meet het oppervlakte van de recreatieterreinen in Nederland dat de huidige biodiversiteit op het terrein behoudt of herstelt

Meetinstrument	Nog te verfijnen. Gebruik bijvoorbeeld geografische informatiesystemen (GIS) en satellietbeelden om het terrein en de veranderingen in vegetatie en landgebruik in kaart te brengen. Mogelijk kan de Terreinlabel, Gebiedslabel of Omgevingscan van NL Greenlabel of de Sweco Natuurpuntencalculator worden ingezet.
----------------	--

Indicator	Oppervlakte groene recreatieruimte per inwoner
Rationale	De hoeveelheid groene (recreatie)ruimte per inwoner in Nederland is nu 308 m ² . Deze mag (door de bevolkingsontwikkeling) niet verder achteruitgaan. Dat betekent dat voor elke nieuwe inwoner 308 m ² groene ruimte erbij moet komen (parken, recreatiegebieden, natuurgebieden).
Meetinstrument	Gebruik geografische informatiesystemen (GIS) en satellietbeelden om de hoeveelheid groen per inwoner te bepalen. Voor de definitie 'groen' per inwoner wordt uitgegaan van de definitie van het Compendium van de Leefomgeving en de bijbehorende CBS gegevens: "Park en plantsoenen, dagrecreatieve terreinen, bossen, natte en droge natuurlijke terreinen". NL Greenlabel kan mogelijk een rol spelen met hun register en groene stad challenge. Het PBL heeft mogelijk ook een oude database met informatie beschikbaar.

Indicator	Percentage Natura 2000 gebieden dat zoneringsplannen heeft om spreiding van bezoekers naar recreatiegebieden te waarborgen waarbij druk op biodiversiteit wordt vermeden
Rationale	Drukke en overlast (verstoring biodiversiteit) in kwetsbare natuurgebieden neemt af door betere zoneringsplannen. Deze indicator meet het aantal Natura 2000 gebieden dat zoneringsplannen heeft. Deze indicator geeft niet aan of de plannen daadwerkelijk zijn geïmplementeerd en effectief werken.
Meetinstrument	Analyse van Natura 2000 beheerplannen met opgenomen zoneringsplan. De Ecologische Autoriteit zou hierop kunnen gaan toetsen.

Actie-indicatoren

- In 2026 is er meer ruimte gecreëerd voor vrijetijdsbesteding en recreatie in een duurzaam, beleefbaar landschap ten opzicht van de baseline in 2023

Doel B. In 2050 zijn alle dag- en verblijfsrecreatieterreinen natuurinclusief. Dit zijn dagcreatieve sectoren zoals sport, recreatieterreinen en golfterreinen, verblijfsrecreatieve terreinen (kampeer, bungalow, hotel, groepsaccommodaties) en buitenfestivals / evenementen in de natuur of recreatiegebieden.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Aantal beheerders van dag- en verblijfsrecreatieterreinen die minstens één cursus natuurinclusiviteit hebben gevolgd
Rationale	Cursus(sen) in natuurinclusiviteit zullen bijdragen aan het natuurinclusieve gedachtegoed van recreatieterreinbeheerders. De voordelen van natuurinclusiviteit zullen uitgelicht worden en zo zullen de beheerders aangespoord worden hun terreinen natuurinclusiever in te richten.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Een geschikte meetmethode is een enquête of registratiesysteem waarin beheerders kunnen aangeven of ze de cursus natuurinclusiviteit hebben gevolgd. Een voorbeeld van een training is de "meetlat Biodiversiteit in de Praktijk", ontwikkelt door IPC Groene Ruimte (https://www.ipcgroen.nl/biodiversiteit-in-de-praktijk/meetlat), of de opleiding 'ambassadeur leefbare stad' (https://www.hvhl.nl/bedrijf/Training+en+Cursussen/cursussen-tenc/ambassadeur-leefbare-stad.html)

Indicator	Aantal dag- en verblijfsrecreatieterreinen die gecertificeerd zijn met natuurinclusiviteit
Rationale	De certificering van dag- en verblijfsrecreatieterreinen kan leiden tot competitieve voordelen bij natuurbewuste bezoekers.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Potentieel interessant is om dit te onderzoeken bij hotels/accommodaties die het Greenkey label dragen.

Doel C. In 2050 is denken en doen van bezoekers van recreatieterreinen natuurinclusief en dragen zij positief bij aan de instandhouding en/of versterking van natuur.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage bezoekers dat aangeeft bewust te zijn van natuurinclusiviteit en het belang ervan
Rationale	Deze indicator meet de effectiviteit van bewustmakings- en educatieve inspanningen om het publiek te informeren over de bijdrage van natuurinclusiviteit aan biodiversiteit en klimaat. Er moet wel onderscheid gemaakt worden tussen het bewustzijn over natuurinclusiviteit en daadwerkelijk natuurinclusief handelen, zoals de hond aanlijnen op plekken waar dit gevraagd wordt.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Bijvoorbeeld met een enquête of vragenlijst die gericht is op de bewustwording van bezoekers met betrekking tot natuurinclusiviteit en het belang ervan. Vraag bijvoorbeeld deelnemers om hun begrip van natuurinclusiviteit en de relatie met biodiversiteit en klimaatverandering te beoordelen, of over specifieke aspecten van natuurinclusiviteit. De toolbox 'regeneratief toerisme' die voortkomt uit best practices uit binnen- en buitenland kan inspiratie bieden voor een vragenlijst.

Indicator	Percentage bezoekers dat deelneemt aan natuurinclusieve activiteiten in de vrijetijdseconomie, zoals opruimacties, educatieve wandelingen of natuurbehoudprojecten
Rationale	Deze indicator meet de eigen bijdrage en de bewustwording van het publiek aan natuurinclusiviteit op recreatieterreinen en hoe daar naar te handelen
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Registreer de deelname van bezoekers aan specifieke natuurinclusieve activiteiten op recreatieterreinen. Dit kan worden gedaan door bijvoorbeeld QR-codes te gebruiken voor registratie of aanwezigheidslijsten bij te houden bij educatieve wandelingen, opruimacties en andere evenementen

Actie-indicatoren

- In 2026 heeft 20% van de terreinen voor dagrecreatie en verblijfsrecreatie stappen ondernomen om meer natuurinclusief te worden ten opzichte van de baseline in 2023. Het betreft hier verblijfsrecreatie, zoals vakantieparken én dagrecreatie, zoals recreatieschappen en sportparken.
- In 2026 is het gedrag van bezoekers natuurinclusief door middel van het implementeren van interventies zoals bezoekersmanagement, recreatiezonering, en communicatie, evenals het bevorderen van regeneratief bezoek en het creëren van nieuwe natuurbelevingen in samenwerking met natuurdomeinen en het onderwijsdomein

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

Een natuurinclusieve benadering van de vrijetijdseconomie gaat verder dan alleen het creëren van groene ruimtes. Het houdt rekening met de interactie tussen het park en de bredere omgeving. Momenteel mist er een doel gericht op het ontwikkelen en beheren van parken op een manier die niet alleen de natuurlijke omgeving binnen het park beschermt, maar ook de bredere ecologische en sociale context verbetert waar het park deel van is. Het advies is om een dergelijk doel op te nemen. Dit kan middels een doel rondom deze CLO indicatoren:

Onderwerp	Actieve betrokkenheid bij natuurbescherming
Indicatoren	Activiteiten; Natuurwerkdag
Type	Maatregel (inzet)
Rationale	De Rijksnatuurvisie (https://www.rijksoverheid.nl/documenten/beleidsnota-s/2014/04/11/natuurlijk-verder) legt de nadruk op maatschappelijke betrokkenheid. De overheid streeft naar een natuur "die de samenleving dooradert en die wordt gedragen door de inzet van burgers, bedrijven en particuliere organisaties". Volgens de visie van het kabinet zal die betrokkenheid niet alleen de maatschappelijk gewaardeerde natuur ten goede komen, maar ook de biodiversiteit en de daaraan verbonden nationale en internationale doelen.

Beschikbaarheid	Onregelmatig; 2021 meest recente jaar. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl158903-actieve-betrokkenheid-bij-natuurbescherming-2021
-----------------	---

Onderwerp	Recreatie in groenblauwe gebieden
Indicatoren	Bezoek; Bezoekfrequentie; Activiteiten; Omgeving per type activiteit
Type	Natuurdruk
Rationale	Deze indicator beschrijft het bezoek aan stadsgroen, platteland en natuurgebieden.
Beschikbaarheid	Onregelmatig, 2006–2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl125808-recreatie-in-groenblauwe-gebieden-2006-2021

Onderwerp	Recreatiedruk per provincie
Indicatoren	Dagrecreatie; Verblijfsrecreatie noord; Verblijfsrecreatie oost; Verblijfsrecreatie west; Verblijfsrecreatie zuid
Type	Natuurdruk
Rationale	De invloed van recreatie op milieu en natuur is erg complex en hangt af van het type activiteit en de wijze van verplaatsing. Enkele directe negatieve gevolgen van recreatie voor natuur en milieu omvatten de verstoring van planten en dieren, de toename van verkeer en luchtverontreiniging door verplaatsing naar de recreatiebestemming en het ontstaan van zwerfafval. Daarnaast heeft recreatie ook indirecte negatieve gevolgen voor milieu en natuur zoals het ruimtegebruik door recreatieve voorzieningen en de toename van het verkeer om recreatieve voorzieningen te bevoorraden.
Beschikbaarheid	Deels jaarlijks, 2001–2016. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl052509-recreatiedruk-per-provincie-2001-2016

Onderwerp	Citizen science voor natuur
Indicatoren	Citizen science in cijfers; Gebruikers Waarneming.nl; Aantal waarnemingen Waarneming.nl; Waarnemingen per soortgroep; Tijdsinvestering trektellers
Type	Maatregel (inzet)
Rationale	De bijdrage van burgers aan onderzoek is van groot belang voor het verkrijgen van inzicht in natuur en biodiversiteit. Tevens dient citizen science voor bewustwording en educatie. Deze indicator geeft op verschillende manieren de citizen science in Nederland op het gebied van natuur weer.
Beschikbaarheid	Onregelmatig, 2022 meest recente jaar. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl062501-citizen-science-voor-natuur . Soortenorganisaties kunnen ook informatie leveren.

5.9 Domein water

Ambitie: Wij pleiten voor watersysteemdenken en nature-based solutions als sleutel voor klimaat-robust biodiversiteitsherstel.

Doel A. In 2050 worden wateropgaven natuurinclusief benaderd¹².

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage van water-gerelateerde problemen die met een natuurinclusieve benadering worden opgelost
Rationale	Deze indicator meet in hoeverre de watersector zich bewust is van het belang van natuurinclusiviteit in hun projecten en daar verantwoordelijkheid voor neemt door natuurinclusiviteit centraal te stellen bij het plannen en ontwerpen van nieuwe projecten en bestaande projecten hieraan te passen.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Meet bijvoorbeeld het aandeel waterprojecten van waterschappen, drinkwaterbedrijven en baggerbedrijven dat duidelijke natuurdoelen heeft opgenomen in hun strategie

¹² Doel draagt bij aan VN CBD Global Biodiversity Framework Target 1,2,3,6,7,8,10,11,12

Actie-indicatoren

- In 2026 is een visie op natuurinclusiviteit in de watersector uitgewerkt met inspirerende icoonprojecten en ecologische beheer.
- In 2026 is de economische waarde van een natuurinclusieve aanpak (en natuur-assets) uitgewerkt voor de watersector.
- In 2026 is een praktische methode of meetlat ontwikkeld om de inzet van een natuurinclusieve aanpak in ontwerp en beheer door partijen in de watersector te meten en monitoren.
- In 2026 is Agenda Natuurinclusief 2.0 verbonden met andere waterprogramma's op beleidsniveau.
- In 2026 is er een actieve water community van betrokken mensen en partijen – bestuurlijke en ambtelijk – die uitwisselt, kennis deelt en inspireert. Er wordt gekozen om vanuit een kopgroep van betrokken partijen te werken.

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

Domein water kan op nationaal niveau doelen en initiatieven afspreken rondom bestaande metingen rondom maatregelen, natuurdruk en condities om daadwerkelijk iets te kunnen zeggen over trends of impacts. Waterkwantiteit (verdroging, buffering, watergangen vergroten, etc) wordt gemonitord door Rijkswaterstaat (<https://www.rijkswaterstaat.nl/water>). Voor waterkwaliteit kan worden geput uit het meetinstrumentarium van CLO.

Onderwerp	Milieu-investeringen in de industrie en energiesector
Indicatoren	per compartiment (lucht en energie; water; overig), % van totale investering
Type	Maatregel (inzet)
Rationale	Onder milieu-investeringen vallen investeringen in voorzieningen die bescherming, herstel of verbetering van het milieu bewerkstelligen en die zichzelf niet binnen drie jaar terugverdienen. Voorbeelden zijn lucht- en afvalwaterzuiveringsinstallaties en de aanleg van vloeistofdichte vloeren.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1975–2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl042521-milieu-investeringen-in-de-industrie-en-energiesector-1975-2022

Onderwerp	Zuivering van stedelijk afvalwater
Indicatoren	Stikstofverwijdering; Fosforverwijdering; Rendement
Type	Maatregel (effect)
Rationale	Deze indicator geeft de lozing van stikstof en fosfor via het effluent van rioolwaterzuiveringsinstallaties weer.
Beschikbaarheid	Jaarlijks; 1981–2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl015225-zuivering-van-stedelijk-afvalwater-stikstof-en-fosfor-1981-2021

Onderwerp	Belasting van het oppervlaktewater vanuit riolering en rioolwaterzuivering
Indicatoren	N, P, PAK's; Zware metalen; Geneesmiddelen; Gewasbeschermingsmiddelen
Type	Natuurdruk
Rationale	Ondanks een verminderde lozing door allerlei maatregelen, levert de overdracht vanuit riolering en waterzuivering voor de meeste stoffen in 2021 nog steeds een belangrijke bijdrage aan de totale belasting van het oppervlaktewater. Een belangrijk deel van de totale belasting vanuit riolering en waterzuivering wordt veroorzaakt door riooloverstorten en regenwaterriolen.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1990–2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl051519-belasting-van-het-oppervlaktewater-vanuit-riolering-en-rioolwaterzuivering-1990-2021

Onderwerp	Belasting van rioolwaterzuivering
Indicator	Impact rioolwaterzuivering op de belasting van het oppervlaktewater

Type	Natuurdruk
Rationale	Deze indicator beschrijft de impact van de rioolwaterzuivering op de belasting van het oppervlaktewater door de werkelijke belasting en de reductie te tonen.
Beschikbaarheid	Jaarlijks; meest recente update 2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl055016-impact-rioolwaterzuivering-op-de-belasting-van-het-oppervlaktewater-2021

Onderwerp	Innamestops waterwinbedrijven, 1969/2007-2021
Indicatoren	Innamestops Maas; Innamestops Nieuwegein; Innamestops Andijk; Duur innamestops
Type	Conditie
Rationale	Deze indicator beschrijft de innamestops en -beperkingen van de waterwinning van waterwinbedrijven, wanneer de kwaliteit van het oppervlaktewater niet voldoende is voor de productie van drinkwater.
Beschikbaarheid	Jaarlijks, 1969/2007-2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl026914-innamestops-waterwinbedrijven-19692007-2021

Onderwerp	Geschiktheid grondwaterstand verdrogingsgevoelige landnatuur
Indicatoren	Geschiktheid per ecosysteem, Geschiktheid per periode, Trend grondwaterstand
Type	Maatregel
Rationale	Op veel plaatsen is de grondwaterstand verlaagd voor landbouw en bewoning of door waterwinning. Daardoor is ook in natuurgebieden de grondwaterstand gedaald en zijn deze gebieden verdroogd. Te lage grondwaterstand in het voorjaar

	is een belangrijke oorzaak voor de achteruitgang van zeldzame soorten in ecosystemen.
Beschikbaarheid	Onregelmatig, 2009–2018. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl159403-geschiktheid-grondwaterstand-verdrogingsgevoelige-landnatuur-2018

Onderwerp	Waterkwaliteit
Indicatoren	Trend in waterkwaliteit
Type	Conditie
Rationale	Op het Waterkwaliteitsportaal vindt u landelijke overzichten van de Nederlandse waterkwaliteit
Beschikbaarheid	Jaarlijks 2016–2022. Bron: https://www.waterkwaliteitsportaal.nl/

5.10 Domein bedrijventerreinen

Ambitie: Ons doel is om natuurinclusiviteit een vanzelfsprekend onderdeel te maken van toekomstbestendige bedrijventerreinen.

Doel A. In 2050 zijn alle bedrijventerreinen in Nederland natuurinclusief en dragen bij aan een natuurlijke omgeving, duurzaamheid, economische ontwikkeling en een aantrekkelijke werk- en leefomgeving.

Prestatie-indicatoren

Indicator	Percentage van bedrijventerreinen in Nederland dat natuurinclusief is ingericht NB. De definitie van een natuurinclusief bedrijventerrein wordt nog ontwikkeld met Werklandschappen van de Toekomst.
Rationale	Deze indicator meet het oppervlakte van de bedrijventerreinen in Nederland dat natuurinclusief is ingericht
Meetinstrument	Het NL Terreinlabel (https://nlterreinlabel.nl/) van NL Greenlabel (https://nlgreenlabel.nl/) biedt een methodiek om duurzaamheid van de buitenruimte van (bedrijven)terreinen te beoordelen en kan als meetinstrument dienen. Het is echter niet compleet dekkend

	om natuurinclusiviteit te meten. Mogelijk wordt er een complementaire methodiek ontwikkeld vanuit Werklandschappen van de Toekomst.
--	---

Mijlpaal A: In 2030 zijn alle nieuwe en herstructureerde bedrijventerreinen natuurinclusief en dragen bij aan een natuurlijke omgeving, duurzaamheid, economische ontwikkeling en een aantrekkelijke werk- en leefomgeving.

Indicator	Percentage van nieuwe en herstructureerde bedrijventerreinen in Nederland dat natuurinclusief is ingericht. NB. De definitie van een natuurinclusief bedrijventerrein wordt nog ontwikkeld met Werklandschappen van de Toekomst.
Rationale	Deze indicator meet het oppervlakte van nieuwe en herstructureerde bedrijventerreinen in Nederland dat natuurinclusief is ingericht
Meetinstrument	Het NL Terreinlabel (https://nlterreinlabel.nl/) van NL Greenlabel (https://nlgreenlabel.nl/) biedt een methodiek om duurzaamheid van de buitenruimte van (bedrijven)terreinen te beoordelen en kan als meetinstrument dienen. Het is echter niet compleet dekkend om natuurinclusiviteit te meten. Mogelijk wordt er een complementaire methodiek ontwikkeld vanuit Werklandschappen van de Toekomst.

Actie-indicatoren

Geen actie-indicatoren geïdentificeerd.

Aanvullend advies van consortium meten en monitoren

Momenteel is zijn de doelen en initiatieven nog onvoldoende uitgewerkt. Het advies is om deze uit te werken. Relevante bestaande indicatoren om daaraan te koppelen, zijn:

Onderwerp	Rioolwaterzuivering
Indicatoren	Belasting van riool door gebruik van geneesmiddelen door consumenten
Type	Natuurdruk

Rationale	Geneesmiddelen zijn, net als gewasbeschermingsmiddelen, biologisch actieve stoffen. Uit laboratoriumonderzoek is gebleken dat geneesmiddelen effecten hebben op waterorganismen. Zo kunnen pijnstillers weefselschade veroorzaken bij vissen, kunnen anticonceptiemiddelen zorgen voor geslachtsverandering bij vissen en kan het gedrag van kleine waterkreeftjes en vissen veranderen door antipsychotica. Bedrijventerreinen kunnen ook bijdragen aan het verminderen van deze belasting.
Beschikbaarheid	1990, 2000, 2010, 2020. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0592-emissies-naar-riool-door-het-gebruik-van-geneesmiddelen-in-huishoudens

Onderwerp	Ontsnippering
Indicatoren	Ontsnipperende maatregelen bij infrastructuur: Oplossing knelpunten in kaart; Oplossing knelpunten in cijfers
Type	Maatregel
Rationale	Deze indicator beschrijft de voortgang van het Meerjarenprogramma Ontsnippering; een programma dat er op is gericht om de ecologische knelpunten veroorzaakt door infrastructurele barrières in het natuurnetwerk op te heffen. Dit is ook juist van toepassing voor bedrijventerreinen omdat ze vaak in de buurt van Natura 2000 gebieden liggen en een obstakel in het landschap vormen.
Beschikbaarheid	Jaarlijks; 2018 meest recente jaar. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl2051-ontsnipperende-maatregelen-bij-infrastructuur

Onderwerp	Soortenrijkdom
Indicatoren	Vegetatie van wegbermen: Soortenrijkdom; Soorten van Rijkswegen; Ruigtesoorten; Bomen en Struiken; Lengte wegen; Totale lengte wegen

Type	Conditie
Rationale	In bermen wordt ruim de helft van alle inheemse plantensoorten aangetroffen. Voor de rijkswegen geldt dat er een landelijk uniform ecologisch beheer is dat is gericht op verschraling door maaien en afvoeren. De bedoeling daarvan is om bloemrijke bermen te verkrijgen en een vermindering van de voedselrijkdom van de bodem. Ook bij bedrijventerreinen is dit van toepassing.
Beschikbaarheid	Onregelmatig, 1999–2018. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl1433-vegetatie-van-wegbermen

Onderwerp	Waterkwaliteit
Indicatoren	Belasting oppervlaktewater door verkeer en vervoer; Emissie naar riool
Type	Natuurdruk
Rationale	Emissies vanuit wegverkeer belanden in het rioolstelsel via de afspoeling met neerslag vanaf gerioleerd (verhard) wegoppervlak. De belangrijkste oorzaken zijn remslijtage, bandenslijtage en lekkage van motorolie. Deze belasting bevat koper, zink, lood, cadmium, benzo(a)-pyreen, fluorantheen. Dit is ook bij bedrijventerreinen van toepassing.
Beschikbaarheid	Jaarlijks; 1990–2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0133-belasting-oppervlaktewater-en-emissies-naar-water-door-verkeer-en-vervoer

Onderwerp	Wegverkeer
Indicatoren	Volumeontwikkeling en milieudruk wegverkeer; milieudruk wegverkeer
Type	Natuurdruk

Rationale	Deze indicator geeft de emissies van fijnstof, stikstofdioxiden en kooldioxide door wegverkeer en de bijbehorende verkeersprestatie weer. De algemene doelstelling van het beleid is om voor de gehele economie een afname van de emissies te realiseren naast een groeiend bruto binnenlands product. Dit is ook bij bedrijventerreinen van toepassing.
Beschikbaarheid	Jaarlijks; 1990–2021. Bron: https://www.clo.nl/indicatoren/nl0127-wegverkeer-volumeontwikkeling-en-milieudruk
Onderwerp	Natuurkwaliteit
Indicatoren	Percentage bodembedekking
Type	Maatregel
Rationale	Bodembedekking biedt een nest- en schuilplek voor verschillende soortgroepen. Dit is ook bij bedrijventerreinen van toepassing.
Beschikbaarheid	In ontwikkeling. Bron: https://www.bo-akkerbouw.nl/files/Pdfs-Kennis-en-Innovatie/BiodiversiteitsMonitor-Akkerbouw-Brochure.pdf

Onderwerp	Natuurkwaliteit
Indicatoren	Gewasdiversiteit
Type	Maatregel
Rationale	Gewasdiversiteit gaat zowel over hoeveel verschillende gewassen er aanwezig zijn als over de ruimtelijke schaal van de percelen. Een grote gewasdiversiteit vermindert de ziektedruk en zorgt voor efficiëntere benutting van meststoffen en water. Daarnaast verhoogt gewasdiversiteit de beschikbaarheid en bereikbaarheid van voedsel en een schuil- en nestplaats. Dit is ook bij bedrijventerreinen van toepassing.
Beschikbaarheid	In ontwikkeling. Bron: https://www.bo-akkerbouw.nl/files/Pdfs-Kennis-en-Innovatie/BiodiversiteitsMonitor-Akkerbouw-Brochure.pdf

5.11 Niet domeinspecifiek

De volgende actie-indicatoren zijn afgeleid uit diverse domeinen waarin initiatieven worden ontwikkeld om bij te dragen aan de andere domeinen.

Actie-indicatoren

- In 2026 hebben domein water en domein gezondheid vier beekdalen en rivieren in Nederland gekozen, waaronder de Hunze en de Dommel, waar de natuurlijke waterstromen en waterkwaliteit voldoende op niveau wordt gebracht voor drinkbaar water
- In 2026 hebben domein gezondheid en vrije tijd het landelijk gebied in Nederland 10 tot 20% meer bewandelbaar gemaakt, waarbij de druk op natuurkernen met 10% is afgenomen, ten opzicht van 2023
- In 2026 heeft domein water voor natuurlijk kapitaal en nature-based solutions de verbinding gelegd met domeinen financiën, infrastructuur en bouw
- In 2026 heeft domein water bij gebiedsprocessen (bijv. NPLG en NOVEX) de verbinding gezocht met domeinen gezondheid en vrijetijdsbesteding bijvoorbeeld door groenblauwe dooradering niet alleen in te zetten voor de water- en natuuropgaven, maar deze ook te ontwikkelen als sociaal-economische en recreatieve verbinding die stadsbewoners bewoners van het platteland met elkaar kunnen verbinden
- In 2026 heeft domein financiën onderzoek uitgevoerd met domein gezondheid naar het verwaarden van de relatie tussen menselijke gezondheid en natuur
- In 2026 zijn domeinen financiën en water aangesloten bij NL2120
- In 2026 is er een hulplijn natuurinclusief financieren voor de domeinen van de Agenda Natuurinclusief
- In 2026 bestaat er een handleiding natuurinclusief financieren en investeren met voorbeelden en tools. In samenwerking met de andere domeinen wordt de handleiding opgesteld om criteria voor natuurinclusieve investeringen in kaart te brengen
- In 2026 heeft domein financiën samenwerking met andere domeinen geïnitieerd in het financieren van natuurinclusieve projecten
- In 2026 heeft domein bouw met domein gezondheid een TOP10 natuurinclusieve maatregelen voor gezondheid gelanceerd die gebruikt kan worden voor alle stakeholders binnen de bouwsector

- In 2026 heeft domein bouw met domein infrastructuur gezamenlijke acties gemaakt om natuurinclusief bouwen een vaste eis binnen uitvragen te maken
- In 2026 heeft domein bouw met domein landbouw gekeken hoe het gebruik van biobased materialen in de bouw ook kan leiden tot natuurinclusieve doelen in het landbouwdomein
- In 2026 heeft domein bouw met domein financiën gekeken hoe hypotheek en financieringen natuurinclusief kunnen worden gemaakt, zodat nieuwbouw maar ook investeringen aan bestaande bouw natuurinclusieve maatregelen met zich meebrengen
- In 2026 heeft domein bouw met domein gedragsverandering gekeken hoe (en bij wie we moeten zijn) we organisaties van binnen uit natuurinclusief kunnen laten handelen
- Binnen 10 jaar is het vanzelfsprekend om natuur in de gebouwde omgeving (domein bouw) te integreren met als doel de gezondheid te verbeteren (domein gezondheid). Hierdoor kan onder andere groen-blauwe dooradering worden gerealiseerd.

5.12 Programma Agenda Natuurinclusief overkoepelend (aanvullend advies van consortium meten en monitoren)

Ambitie: Met Agenda Natuurinclusief 2.0 zetten we de koers richting een natuurinclusieve samenleving in 2050. De focus ligt daarbij op het versterken van de 70% niet-beschermde natuur van Nederland waarin we dagelijks leven, wonen, werken, reizen, spelen en recreëren. Van natuur in het weiland en op het boerenerf tot in de achtertuin en straat, van het recreatiegebied zonder beschermde Natura2000 status tot op het bedrijventerrein. Door te werken aan een natuurinclusieve samenleving dragen we onder andere bij aan het realiseren van internationale doelen zoals die van het Convention on Biological Diversity (CBD) Montreal, de Europese Biodiversiteit Strategie en de Natuurherstelwetverordening.

Doel A. In 2050 is natuur beschermd en hersteld buiten beschermde gebieden

Prestatie-indicatoren

Indicator	Aantal hectare other-effective area-based conservation measures (OECMs)
Rationale	Deze indicator meet het oppervlakte waar natuur wordt beschermd buiten beschermde gebieden
Meetinstrument	World Database on OECMs: https://www.protectedplanet.net/en/thematic-

	<p>areas/oecms?tab=OECMs. Gids voor het identificeren van OECMs: https://www.iucn.org/news/protected-areas/201911/iucn-publishes-new-guidance-recognising-reporting-and-supporting-other-effective-area-based-conservation-measures</p>
--	---

5

Indicator	Aantal publiek-private samenwerkingen opgestart door Agenda Natuurinclusief
Rationale	Deze indicator meet het hoeveel partnerschappen er zijn begonnen voor natuurinclusief ondernemen. Dit is een graadmeter voor het mainstreamen van biodiversiteit in de samenleving.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Dit kan een jaarlijkse rondgang zijn langs het programmabureau van Agenda Natuurinclusief

Indicator	Percentage land buiten beschermd gebied dat Basiskwaliteit Natuur (BKN) haalt
Rationale	Deze indicator is van belang omdat het ons in staat stelt de natuurkwaliteit in buiten beschermde gebieden te monitoren. Het streven is het behoud van een minimaal niveau aan biodiversiteit buiten beschermde omgevingen.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen. Het BKN kennisdocument geeft een gidsing in hoe dit te meten, maar het document is nog niet gepubliceerd. Tot die tijd kunnen ecologen en onderzoekers inventarisaties uitvoeren om de aanwezigheid en kwaliteit van natuurlijke habitats in bebouwde gebieden te beoordelen. Dit kan bijvoorbeeld bestaan uit het inventariseren van planten- en diersoorten en het vaststellen van de ecologische gezondheid van het land en water. Natuurgegevens zijn bijvoorbeeld te vinden op Meetnet Ecologische Monitoring (https://www.netwerkecologischemonitoring.nl/) en de Nationale Databank Flora en Fauna (https://www.ndff.nl/). Ook de Stadsvogelindicator (http://www.stadsvogelindicator.nl/) in combinatie met het Meetnet Urbane Soorten geeft data voor benchmarking.

Actie-indicatoren

Nog niet van toepassing.

Doel B. In 2050 benut Agenda Natuurinclusief kansen, over de domeinen heen, samenkomend in gebieden¹³

Prestatie-indicatoren

Indicator	Effectiviteit van een niet domeinspecifiek beleidsraamwerk van Agenda Natuurinclusief
Rationale	Deze indicator is belangrijk omdat Agenda Natuurinclusief de kaders schept waarin domeinen niet domeinspecifiek met elkaar samenwerken en daarvoor steun kunnen bieden
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen met een jaarlijkse beleidsanalyse

Indicator	Vooruitgang in de ontwikkeling van methoden, criteria en standaarden om biodiversiteit effectief te integreren in verschillende domeinen, inclusief de vaststelling van een monitoring raamwerk
Rationale	Deze indicator is belangrijk voor het monitoren van voortgang van de Agenda, zodat kan worden bijgestuurd mocht doelbereik niet op tijd in zicht komen.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen met een jaarlijkse beleidsanalyse van de volledigheid en robuustheid van het monitoringraamwerk van Agenda Natuurinclusief

Indicator	Mate van succes in het mobiliseren van politieke steun, financiële middelen en menselijk kapitaal voor het vergoten van natuurinclusiviteit van de Nederlandse samenleving
Rationale	Deze indicator is belangrijk, omdat Agenda Natuurinclusief streeft naar het starten van een beweging door alle lagen van de

¹³ Doel draagt bij aan de Europese Biodiversiteitsstrategie 2030 Target 60, 62 en 76 over het mogelijk maken van transformatieve verandering

	samenleving. Politieke steun, financiële middelen en menselijk kapitaal is hiervoor cruciaal.
Meetinstrument	Nog te ontwikkelen met een jaarlijkse beleidsanalyse over de middelen die worden ingezet om Agenda Natuurinclusief uit te voeren

Indicator	Aantal initiatieven geïmplementeerd waarin verschillende domeinen samenwerken
Rationale	Deze indicator is belangrijk, omdat Agenda Natuurinclusief streeft naar het leggen van kruisverbanden tussen domeinen om kansen voor samenwerking en opschaling te identificeren
Meetinstrument	Rondgang bij domeintrekkers om kennis te nemen van niet domeinspecifieke initiatieven

Actie-indicatoren

Nog niet van toepassing.

Doel C. In 2050 is biodiversiteit en de vele waarden ervan volledig geïntegreerd op alle niveaus van de overheid, met name diegene die aanzienlijke invloed hebben op biodiversiteit¹⁴

Prestatie-indicatoren

Indicator	Het percentage overheidsbeleid en -plannen in alle overheidsniveaus dat biodiversiteit volledig integreert, met als doel 100% tegen 2050
Rationale	Deze indicator meet 'mainstreamen' van biodiversiteit in alle niveaus van de overheid, met name diegene die aanzienlijke invloed hebben op biodiversiteit. We stemmen geleidelijk relevante publieke en private activiteiten, evenals financiële stromen, af op de doelen en doelstellingen van Agenda Natuurinclusief. Het mainstreamen van biodiversiteit in alle

¹⁴ Doel draagt bij aan VN CBD Global Biodiversity Framework Target 14 over mainstreaming

	elementen van de samenleving, zoals een aantal doelen uit het KMGBF voorstelt, past bij Agenda Natuurinclusief
Meetinstrument	Beleidsanalyse met een beoordeling van bestaand en aanstaand beleid om te bepalen in hoeverre biodiversiteit is geïntegreerd

Actie-indicatoren

Nog niet van toepassing.

6. Provincies

De Agenda Natuurinclusief is opgesteld door en voor publiek–private domeinen maar de realisatie van ambities binnen de domeinen is deels afhankelijk overheidsbeleid. Sinds de decentralisatie van de verantwoordelijkheden voor natuurbeheer van het Rijk naar de Provincies, spelen deze laatste een centrale rol in het behalen van de natuurdoelen en het aansturen van concrete acties om die doelen te bereiken. De focus lag hierbij voornamelijk op wettelijk bindende doelen gerelateerd aan N2000, NNN en Nationale Parken. Steeds meer provincies maken ook additionele plannen en activiteiten om te werken aan natuurherstel, zoals het Programma Natuurlijk Platteland (2022–2027) van de provincie Drenthe, Het Limburgs Natuurprogramma (2020–2030) en het Netwerkplatform Groen Kapitaal in de provincie Noord Holland. Dit is veelal in reactie op de alarmerende achteruitgang van natuur in de provincies. Ook kunnen doelen in beschermde natuurgebieden moeilijk behaald worden zonder verbetering van hun omgeving.

De rol van provincies

De instandhoudingsdoelen voor soorten van de Vogel en Habitatrichtlijn leidt niet zelden tot conflicten met andere belangen. Door de overmaat aan stikstof in de natuur staan verschillende ontwikkelingen nu op de rem. Hierdoor kan de publieke steun voor natuurmaatregelen afbrokkelen. De uitdaging is dus vooral om juist de kansen en maatschappelijke baten van natuurherstel te zien en benutten. Provincies spelen in deze gebiedsopgave een sleutelrol omdat zij enerzijds verantwoordelijk zijn voor het behalen van natuurdoelen en anderzijds richting geven aan de grote transitieopgaven binnen de grenzen van de provincies.

De rol van provincies in het verbeteren van natuurkwaliteit kan verschillen per regio en hangt af van gevoerd beleid, gestelde prioriteiten en (lokale) belangenafwegingen. Over het algemeen zijn provincies verantwoordelijk voor het beschermen en behouden van de natuur en het landschap in hun regio. Dit doen ze onder andere door het opstellen van natuurbeleid en –regelgeving en door het verstrekken van subsidies aan agrarische bedrijven die werken aan natuurinclusieve landbouw. Provincies werken aan het realiseren van het Provinciale Natuur Netwerk om hun deel van de NNN te realiseren. Hiervoor wordt actief samengewerkt met gebiedspartners zoals gemeenten, waterschappen en natuurorganisaties. Provincies (en BIJ12) spelen ook een belangrijke rol in natuurmonitoring op provinciaal niveau. Data die ook weer (deels) in landelijke systemen vloeit.

Wat provincies nog meer kunnen bijdragen aan Agenda Natuurinclusief

Provincies kunnen actief stimuleren dat bedrijven en organisaties bijdragen aan

bovenstaande ontwikkelingen. Denk bijvoorbeeld aan het subsidiëren van duurzame initiatieven zoals de ontwikkeling van natuurlijke landschapselementen zoals hagen, houtwallen, poelen en bloemrijke akkerranden, maar ook het creëren van nestgelegenheden voor dieren en het aanleggen van groene daken.

Samenwerking faciliteren

Door het faciliteren van gebiedsgerichte samenwerking kunnen provincies samen met gebiedspartners werken aan het integreren van natuur in (ruimtelijke) ontwikkelingen. Een voorbeeld is de samenwerking rondom Van Gogh Nationaal Park in Noord-Brabant waar een grote groep lokale actoren zich actief inzetten voor het terugbrengen van landschapselementen en het verminderen van de druk op natuur door hun manier van werken aan te passen.

Een belangrijke impuls aan natuurinclusiviteit zouden provincies ook kunnen geven door het opnemen van criteria voor natuurinclusiviteit in provinciaal beleid en regelgeving, bijvoorbeeld op ruimtelijke ordening (provinciale omgevingsvisies), het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG), landbouw en de regionale energie strategieën (RES). Bij aanbestedingen kunnen provincies zelf ook eisen opnemen ten aanzien van natuurinclusiviteit, bijvoorbeeld waar het gaat om ecologisch beheer van wegbermen of het onderhoud van provinciale watergangen. Door hun overkoepelende en verbindende positie kunnen provincies ook een rol spelen in het delen van informatie en kennis over de voordelen en mogelijkheden van natuurinclusief ondernemerschap.

Annex 1: Achtergrond in outcome harvesting

Deze annex belicht wat de rol van outcome harvesting (Nederlands: uitkomstenoogst) is en welke toegevoegde waarde het kan geven voor Agenda Natuurinclusief. En het verkent hoe deze benadering kan worden toegepast om een volledig beeld te krijgen van de vormende natuurinclusieve beweging in Nederland.

Wat is outcome harvesting?

Volgens de outcome harvesting methodologie is een outcome het resultaat van wat er veranderd is tijdens of na een interventie (van een project, programma of organisatie). Dan kan je met terugwerkende kracht bepalen of en hoe de interventie bijgedragen heeft aan deze veranderingen. Dit helpt in complexe situaties waar de effecten van de interventies vaak onbekend zijn van tevoren. Een outcome-beschrijving bevat: wie verandert wat, waar en wanneer, de bijdrage aan de interventie en de significantie van de outcome. De outcome harvesting methode wordt momenteel veel gebruikt door organisaties om achteraf resultaten te verifiëren, te weten waar verandering (beweging) is, deze te kunnen interpreteren en bij te sturen, zoals bijvoorbeeld het meebewegen met succesvolle resultaten.

Waarom is outcome harvesting nodig?

De voortgang van de doelen van Agenda Natuurinclusief is niet volledig te meten door het gebruik van enkel van te voren opgestelde numerieke indicatoren. Agenda Natuurinclusief beoogt een maatschappelijke beweging in gang zetten. Daarom is het belangrijk om de monitoring toe te toespitsen op het begrijpen van diepgaande veranderingen in gedrag, relaties en sociale systemen, waarin uitkomsten van te voren niet eenduidig te voorspellen zijn.

De indicatoren uit het monitoringsraamwerk zijn belangrijk om de vooraf gedefinieerde doelen te meten. Er zullen echter ook ontwikkelingen plaatsvinden die niet vooraf gedefinieerd zijn, of onbedoelde effecten uit geplande interventies komen. Met de outcome harvesting methode kunnen deze onverwachte ontwikkelingen en (neven)effecten goed gedocumenteerd worden en kan er context gegeven worden bij de verwachte veranderingen na interventies. Dit maakt outcome harvesting een flexibel en adaptief monitoringsinstrument complementair aan het monitoringsraamwerk met indicatoren. Additioneel kunnen er lessen gehaald worden uit de outcome harvesting op basis waarvan het monitoring raamwerk verbeterd kan worden.

Hoe is outcome harvesting te gebruiken?

Het succesvol implementeren van outcome harvesting in Agenda Natuurinclusief vereist een zorgvuldige planning en betrokkenheid van alle belanghebbenden. De

monitoringsresultaten van outcome harvesting zijn veelal kwalitatief en vullen de voornamelijk kwantitatieve resultaten uit de prestatie- en actie-indicatoren aan met een dieper inzicht in de bereikte resultaten.

Om de outcomes goed te kunnen vastleggen, is er een gestandaardiseerde outcome harvesting-template gemaakt die specifiek is afgestemd op de aanpak van Agenda Natuurinclusief (Annex 2: Outcome harvesting template). De template bevat vragen die gericht zijn op het identificeren van outcomes, impactverhalen en de context waarin deze veranderingen plaats hebben gevonden. Jaarlijks komen domeintrekkers, domeinleden en andere belanghebbenden samen in een outcome harvesting sessie. Dit zijn gestructureerde sessies, geleid door domeintrekkers, en kunnen variëren van workshops tot interviews, afhankelijk van de behoeften van de deelnemers. Tijdens deze sessies worden nauwkeurig verhalen vastgelegd die de uitkomsten van Agenda Natuurinclusief illustreren. De uitkomsten bevatten niet alleen de positieve resultaten, maar ook de uitdagingen, en obstakels die zijn overwonnen. Het is tijdens deze sessies essentieel om de context van elke uitkomst duidelijk te begrijpen en vast te leggen.

Na elke outcome harvesting-sessie analyseert en reflecteert de domeintrekker op de verzamelde gegevens, en vergelijkt deze met prestatie-indicatoren en actie-indicatoren van het domein, om patronen en trends te identificeren. De domeintrekkers beoordelen hoe het domein de beoogde doelen heeft bereikt en waar er ruimte is voor verbetering. Daarna delen de domeintrekkers de bevindingen en outcome-verhalen binnen en buiten Agenda Natuurinclusief, bijvoorbeeld via een rapport, presentatie en/of online storytelling-platforms. Het verzamelen van feedback na elke outcome harvesting-sessie is erg belangrijk, want deze feedback wordt gebruikt om het outcome harvesting-proces voortdurend te verbeteren, inclusief aanpassingen aan de vragenlijsten, verbeteringen in de facilitatie en continue training en ondersteuning voor alle deelnemers.

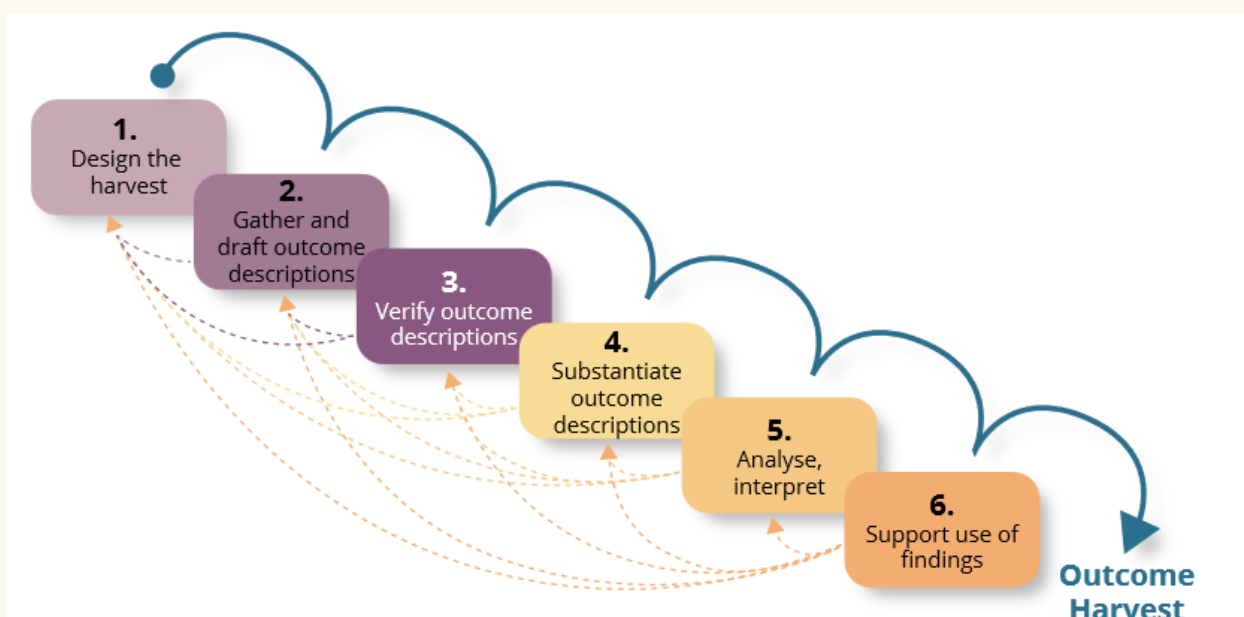
Stappenplan

Het volgende stappenproces kan gehanteerd worden om outcomes te identificeren, documenteren en te analyseren:

1. Plan de outcome harvest: De oogster start bij het plannen van het oogstproces: Wie wordt er betrokken? Waar? Wanneer? Waar is de informatie te vinden? Wie moet er geïnterviewd worden?
2. Verzamel de informatie en stel de uitkomstbeschrijvingen op: De oogster verzamelt outcomes om veranderingen te identificeren en stelt uitkomstbeschrijvingen op met behulp van het outcome harvesting template.

3. Controleer de uitkomstbeschrijvingen: Om de kwaliteit van de uitkomstbeschrijvingen te waarborgen, verfijnt de oogster de beschrijvingen door te controleren op consistentie, juistheid en volledigheid.
4. Onderbouw de uitkomstbeschrijvingen: Het onderbouwen van uitkomstbeschrijvingen in outcome harvesting vereist diverse informatiebronnen zoals interviews en observaties. Externe validatie door deskundigen en vergelijking met andere bronnen, zoals de resultaten vanuit de opgestelde indicatoren, versterken betrouwbaarheid en consistentie. Gedetailleerde beschrijvingen, context en bronnen documenteren verhogen geloofwaardigheid; kritische reflectie en participatie waarborgen nauwkeurige resultaten.
5. Analyse en interpretatie van de uitkomstbeschrijvingen: Na de onderbouwing worden de uitkomsten geanalyseerd. De oogster en collega's identificeren gezamenlijk patronen, processen en trends van veranderingen van uitkomstbeschrijvingen.
6. Gebruik de bevindingen: De geïdentificeerde patronen, processen en trends worden gebruikt voor de toekomstige strategische planning en besluitvorming binnen Agenda Natuurinclusief.

Figuur A1. Stappen van een outcome harvest

Annex 2: Outcome harvesting template

Agenda natuurinclusief outcome harvesting template	
Datum en tijd	
Domein <i>Het domein of domeinen waarin de verandering heeft plaatsgevonden</i>	
Naam oogster <i>De persoon die de informatie verzamelde en de uitkomstbeschrijving opschreef.</i>	
Uitkomst titel <i>Wie veranderde wat, wanneer en waar? (1 zin)</i>	
Is deze verandering gerelateerd aan een verwachte uitkomst binnen het domein? <i>Hoe past het binnen je verwachte resultaten? Als de uitkomst onverwacht was, kun je dat hier vermelden.</i>	
Beschrijving van de verandering <i>Werk zo specifiek mogelijk uit: Wie is er veranderd? Wat deed deze actor dat nieuw of anders was? Wanneer en waar vond deze verandering plaats?</i>	
Significantie van de uitkomst <i>Leg kort uit waarom het resultaat belangrijk is. Vergelijk bijvoorbeeld de bereikte verandering met je verwachte resultaten. Iemand die geen kennis heeft</i>	

<p><i>van je initiatief moet kunnen begrijpen waarom het belangrijk is.</i></p>	
<p>Contributie</p> <p><i>Beschrijf hoe Agenda Natuurinclusief gedeeltelijk, volledig, direct, indirect, opzettelijk of onopzettelijk heeft bijgedragen aan die verandering. Welke interventies hebben bijgedragen aan het beschreven resultaat? Welk type partnerschappen waren relevant (CSO/bedrijfsleven/overheid/multistakeholder)?</i></p>	
<p>Natuurinclusiviteit</p> <p><i>Beschrijf op welke manier deze uitkomst heeft bijgedragen aan meer natuurinclusiviteit binnen het domein of de domeinen</i></p>	
<p>Proces</p> <p><i>Heeft deze uitkomst bijgedragen aan de maatschappelijke beweging om natuurinclusiviteit in Nederland te bevorderen? Zo ja, hoe?</i></p>	
<p>Biodiversiteit</p> <p><i>Hoe draagt de verandering bij aan behoud of herstel van natuur?</i></p>	
<p>Grenzen van natuurlijke systemen</p> <p><i>Hoe draagt de verandering bij aan het opereren binnen de draagkracht van het ecosysteem?</i></p>	
<p>Duurzaam gebruik</p>	

<p><i>Hoe wordt met deze verandering optimaal gebruik gemaakt van natuurlijke systemen en processen?</i></p>	
<p>Bron van informatie</p> <p><i>Op welke informatiebronnen is bovenstaande informatie gebaseerd? Vermeld indien relevant weblinks, video's, foto's, nieuwsartikelen, geluidsopnames, lobbydocumenten, vergaderverslagen, contracten, veldrapporten, officiële overheidscommunicatie, openbare bedrijfsinformatie, enz.</i></p>	

Annex 3: Begrippenkader

In de tabel hieronder zijn de termen die gebruikt worden bij het meten en monitoring van Agenda Natuurinclusief toegelicht. De bron van de toelichting is ook aangegeven.

Begrip	Beschrijving	Bron ¹⁵
Actie	Handeling die bijdraagt aan een doel. Meerdere acties kunnen bijdragen aan een doel. Meestal gericht op de korte termijn. Georganiseerd in actieprogramma's.	M&M
Ambitie	Het ultieme doel van Agenda Natuurinclusief: 'Een natuurinclusieve samenleving in 2050'. Ook wel visie of droom.	ANI 2.0
Basiskwaliteit Natuur	Basiskwaliteit Natuur (BKN) is de set van condities die nodig is om algemene soorten algemeen te laten zijn. Nu gaat het bij algemene soorten al gauw over honderden soorten planten, dieren, schimmels enzovoorts. Het is daarom praktischer om de focus te leggen op de algemene condities die je voor basisnatuur kunt definiëren. Denk hierbij bijvoorbeeld aan minimale kwaliteit van het water, een basisinfrastructuur van groen-blauwe dooradering op orde, vervuiling en vermesting binnen de perken, weinig	BKN ¹⁶

¹⁵ ANI 2.0 refereert aan het Agenda Natuurinclusief 2.0 document en M&M refereert aan toelichtingen die het Meten en Monitoren team heeft opgesteld.

¹⁶ BKN rapport wordt momenteel (februari 2024) opgesteld.

	<p>problemen met exoten, et cetera. Per landschapstype zal het accent iets anders gelegd worden, maar de algemene richtlijnen voor de condities zullen hetzelfde zijn.</p> <p>BKN wordt momenteel verdere invulling gegeven door een team van organisaties. In 2024 zal hier meer over bekend zijn.</p>	
Biodiversiteit	De variabiliteit in organismen uit de gehele wereld, waaronder terrestrische, mariene en andere aquatische ecosystemen en de ecologische verbanden waar ze deel van uitmaken; de diversiteit betreft de variatie binnen soorten, tussen soorten en tussen ecosystemen.	VN CBD
Conditie	Natuurkwaliteit (bijvoorbeeld biodiversiteit, waterkwaliteit, aantal bedreigde diersoorten).	M&M
Doel	De doelstellingen van de domeinen. Ook wel domeindoelen. Bijvoorbeeld van het domein Bouw: "In 2050 is de bouwsector biobased". Doelen dragen bij aan hoofddoelen. Een doel is bruikbaar voor Meten en Monitoren als het SMART is.	ANI 2.0
D.P.S.I.R.	Raamwerk dat het causale verband tussen samenleving en natuur beschrijft. DPSIR wordt internationaal door de wetenschap ingezet om te beschrijven welke factoren (menselijk en niet-menselijk) invloed hebben op	M&M

	<p>elkaar. Hiermee worden zowel problemen en oplossingen verheldert.</p> <p>D = Drijfveren (bijv. bevolkingstoename), P = Druk op milieu (Pressure), S = Conditie of Staat van het milieu, I = Impact (of: Effect) van maatregelen of van natuurcondities op de samenleving, R = Maatregelen (Responses) om de druk op of conditie van de natuur te verbeteren.</p>	
Ecosysteemdiensten	Maatschappelijke, economische en culturele waarden van ecosystemen.	M&M
“Elders”	Verwijst naar de impact van Nederland op welvaart in het buitenland en bijbehorende relevante indicatoren voor natuur zijn invoer biomassa, land voetafdruk en grondstof voetafdruk.	M&M
Fosfor	Fosfor is een element dat essentieel is voor planten en dieren. Fosfor komt van nature voor in de bodem. Met het opbrengen van mest op het land wordt ook fosfor aan de bodem toegevoegd. Dit kan uitspoelen naar het oppervlaktewater. Teveel fosfor in het oppervlaktewater kan leiden tot een verstoring van het natuurlijk evenwicht. De termen fosfor en fosfaat worden regelmatig door elkaar gebruikt. Als het gaat over mest wordt in de landbouw de term fosfaat gebruikt. Als we het hebben over de	RIVM

	concentratie in de bodem en het grond- en oppervlaktewater wordt zowel de term fosfor als fosfaat gebruikt.	
Groen-blauwe ruimte	Stadsgroen, natuurgebieden en landbouw met een vorm van natuurbeheer.	CLO
Hoofddoel	Domein overstijgende doelen. Meerdere doelen kunnen bijdragen aan hoofddoelen. Hoofddoelen dragen bij aan de Ambitie	M&M
Indicator	<p>Een indicator specificeert hoe het doel meetbaar gemaakt kan worden. Het specificeert één aspect van natuurinclusiviteit. Een indicator heeft een meetmethode die kwalitatief of kwantitatief kan zijn.</p> <p>We onderscheiden indicatoren die horen bij doelen en acties waarbij dit refereert aan de doelen en acties in Agenda 2.0.</p> <p>Actie-indicator: op korte termijn – meten van input en activiteiten – met score: "ja, geheel", "ja, gedeeltelijk", "nee, maar in ontwikkeling" en "nee".</p> <p>Prestatie-indicator: op lange termijn – meten van impact – kwantitatieve score</p>	M&M
Kritische Prestatie Indicator (KPI)	KPI's zijn indicatoren voor prestaties die de voortgang op doelen inzichtelijk	WUR

	maken en worden beïnvloed door specifieke maatregelen of acties op een specifiek schaalniveau voor een specifieke doelgroep	
KRW biologie	Biologische waterkwaliteit volgens de Europese Kaderrichtlijn Water (KRW)	CLO
Maatregelen	Activiteiten die plaatsvinden in domeinen om de natuurdruk te verminderen (bijv. vermindering van gebruik van gewasbeschermingsmiddelen, agrarisch natuurbeheer). Maatregelen zijn divers van aard en kunnen betrekking hebben op de inzet van middelen (financieel of menskracht), het proces van besluitvorming of het effect van maatregelen op de mate van natuurdruk.	M&M
Metten	Een incidentele meting uitvoeren, eenmalig	M&M
Monitoren	Een specifieke meting met een specifieke meetmethode herhaaldelijk uitvoeren om zo meetreeksen te kunnen maken en trends in kaart te brengen	M&M
Monitoring Raamwerk	Een gestructureerde aanpak voor het systematisch verzamelen, structureren, presenteren en gebruiken van monitoring informatie. Het is opgebouwd uit een samenhangende structuur van acties, doelen, hoofddoelen en indicatoren.	M&M

Nature-based Solutions	Maatregelen waarbij de natuur wordt beschermd, hersteld of ingezet om ecosysteemdiensten te leveren. Denk aan buffergebieden tegen overstromingsgevaar, groene daken tegen hittestress en bestuiving van gewassen.	ANI investeringsagenda
Natuurdruk	Belasting op natuur, bijv. stikstofdepositie of gewasbeschermingsmiddelen in oppervlaktewater. Drukfactoren kunnen betrekking hebben op vervuiling, landgebruik of verstoring.	M&M
Natuurinclusief	De mate waarin maatschappelijk en economische activiteiten verweven zijn met de natuur en er voldoende ruimte voor biodiversiteit wordt gecreëerd. Dit houdt in dat bij elke fase van activiteiten – plan- vorming, beleid, besluitvorming en beheer- natuur centraal staat.	ANI 2.0
Natuurinclusief handelen	Het gaat bij natuurinclusief handelen om drie componenten: voorkomen van natuurschade, benutten van natuurlijke kansen en verbeteren van natuurkwaliteit.	ANI 2.0

Natuurinclusieve Samenleving	<p>Is natuur overal en toegankelijk en bereikbaar voor iedereen, dat noemen we ook wel mensinclusief.</p> <p>Sparen, benutten en verrijken we de natuur, in plaats van deze schade toe te brengen.</p> <p>Nemen we de waarde van natuur mee in al onze sociale, economische en ruimtelijke keuzes. Productie en consumptie vindt plaats naar draagkracht van de natuur. De draagkracht van het water- en bodemsysteem is leidend in ruimtelijke keuzes.</p> <p>Benutten we de positieve kracht van natuur. natuur is de basis voor onze gezondheid, een duurzame economie en brede welvaart. En natuur is een (deel)oplossing bij maatschappelijke opgaven met inzet van nature-based solutions.</p> <p>Is natuur als vanzelf verweven in ons denken en doen als samenleving. We voelen ons nauw verbonden met, en onderdeel van, de natuur.</p>	ANI 2.0
Natuurkwaliteit	Natuurkwaliteit heeft niet alleen betrekking op flora en fauna, maar ook op de omstandigheden die het mogelijk maken dat plant en diersoorten over een langere periode de kans hebben zich te handhaven (de stuurbare factoren).	Bij12

Tool	Een instrument waarmee met behulp van indicatoren een geïntegreerde beoordeling van natuurinclusiviteit mogelijk is, bijvoorbeeld een dashboard, model of checklist.	M&M
Raamwerk	Een overzicht of idee voor een tool waarbij nog niet voor alle indicatoren data beschikbaar is.	M&M
S.M.A.R.T.	Staat voor Specifiek, Meetbaar, Aanvaardbaar, Realistisch en Tijdsgebonden	M&M
Stikstof	<p>Met stikstof refereren we naar chemische verbindingen van stikstof in de lucht die schadelijk kunnen zijn voor mens en milieu. Dit zijn stikstofoxiden (NO_x, een verbinding van stikstof en zuurstof) en ammoniak (NH₃, een verbinding van stikstof en waterstof). Stikstofoxiden komen vooral in de lucht terecht door uitlaatgassen van het verkeer en de uitstoot van industrie; Ammoniak komt met name van dieren in de veeteelt. Om de zogenaamde 'stikstofproblematiek' goed te begrijpen, zijn drie termen belangrijk:</p> <ul style="list-style-type: none">• Concentratie (hoeveel zit er in de lucht)• Emissie (hoe komt het in de lucht)• Depositie (hoe komt het op/in de grond)	RIVM; M&M

COLLECTIEF
NATUURINCLUSIEF

Voetafdruk	Voetafdrukken bieden informatie over de gevolgen van Nederlandse consumptie voor de milieudruk in binnen- en buitenland.	PBL/M&M
------------	--	---------